

Розділ 4. Буття людини в культурі

Соціолог звичайно вивчає суспільство як знеособлене (деперсоніфіковане) структурно-функціональне утворення. Людська активність, що є її реальним джерелом, при цьому залишається в тіні наукового аналізу. Щоб соціологія перетворилася в науку про реальне сумісне життя безлічі людей, необхідно розширити поле аналізу, включивши до нього і суб'єктивний світ людей: справді, вони ніби одночасно живуть у минулому (соціальна й індивідуальна пам'ять), сьогодні (здоровий глузд, знання про повсякденне життя, моральна та політична позиції) і майбутньому (надія на краще, проекти). Цей суб'єктивний світ реалізується за допомогою діяльності та поведінки в об'єктивному світі, у суспільстві. Більше того, саме в цьому процесі індивід стає соціальною істотою, особистістю. Він починає усвідомлювати світ, який складається з безлічі реальностей, і саме в цих сферах постійно переміщується його свідомість, інтенціональна (що прагне до чогось, до когось, кудись) за своєю природою.

При поясненні цих реальностей доводиться відходити від традиційних для нашого наукового світогляду філософських позицій, коли предметом філософії були закони функціонування і розвитку природи, суспільства і людського мислення. Цей підхід зводить різноманіття людських проявів лише до його мислення, виключає зі сфери філософсько-соціологічного аналізу людське життя в суспільстві з усіма його проблемами, що виводило з поля зору філософії «людський фактор» і перешкоджало розвитку соціології, особливо «розуміючої». Розвиток соціальної культури зажадав застосування феноменологічного підходу з його категоріями «життя», «життєвий світ», «людське існування». Тим часом поняття «життя» в історії думки піддавали аналізу Аристотель, Демокрит, Хома Аквінський, Декарт і Гольбах, пізніше — Енгельс і Дильтей. Одні з них обґрунтовували матеріалістичну позицію в питаннях походження і природи життя, інші — її божественність. В. Дильтей бачив життя як основу, внутрішній зміст і рушійну силу всього існуючого, стверджуючи, що всі науки вивчають різні прояви життя, а завдання філософії — вирішити загадки життя. Наслідуючи цю традицію і за велінням часу, соціальні культурологи починають розглядати різні світи людини, причому світ повсякденного життя людей є переважно вищою реальністю і вихідною базою для формування і функціонування всіх інших світів людини, у тому числі чисто символічних, таких, як релігійні і художні світи. Тому поява і розвиток цих світів підпорядковані принципу життєподібності, тобто вони за своєю природою є похідними від реального світу, світу повсякденного життя.

Що є підставою виділення й аналізу таких світів? Основні феномени людського існування, за загальним визнанням, — праця, домінування (прагнення до

переваги), любов, гра і смерть. Соціальний соціолог застосовує формулу „буття людини у культурі”, прагнучи відійти від односторонніх уявлень про соціальне життя як про результат впливу на людей об’єктивного світу (суспільства як об’єктивної реальності) або від розгляду суспільства лише як утворення, що конститує його людини (суспільство як суб’єктивна реальність).

Буття людини у світі, її культурі — це насамперед спосіб буття у світі людському, оскільки соціальний світ так само принципово споконвічний, як і життєвий. Людина в ньому «дана» зі своїми константами існування. Тому суспільство не є сумою індивідів, а є фундаментальною структурою досвіду й об’єктом будь-якої суб’єктивності та її дій. Люди існують у ситуаціях, за необхідністю інтерпретованих ними і наступними поколіннями по-різному, а це відкриває безліч перспектив. Більше того, соціальна культурологія переходить до аналізу світів людини (на відміну від рефлексивної філософії, що розрізняє сутність і фактичність), де тіло людини (насамперед у формі потреб вітального характеру) виступає в єдності з її свідомістю, лише при цьому підходить ми маємо відчутний і єдиний світ, світ, у якому людина присутня і діє.

Захоплення абстрактними трансцендентальними континуумами, куди „відходить” лише свідомість людини, заважає діючому аналізу існуючих і нових світів (що з’являються) існування людини (наприклад, віртуальних світів, комп’ютерних ігор тощо, пов’язаних з переживаннями людей, із творчістю і невдачами, які гостро та драматично відчують люди). Реабілітація тіла людини (Гуссерль, Мерло-Понті) переборює картезіанське подвоєння світу і, підкреслюючи безпосередність зв’язку свідомості та світу людини, веде до необхідного нині подолання дуалізму суб’єкта й об’єкта. Поглинання людини світом свого буття й існування цих же світів у ній за допомогою особистісної ідентифікації (точніше самоідентифікації), злиття з ними зумовлюють формування і відповідних рис людини як граней її особистості. Множинність світів людини визначає історичне ускладнення особистості, і навпаки.

4.1. Інституціоналізація життєвого досвіду

Зрозуміло, що суспільство є продуктом взаємодії людей. Виділимо з усіх видів взаємодій соціальне, тобто людське, коли люди розуміються як соціальні істоти, що діють у конкретному соціокультурному контексті. Соціальна взаємодія в повсякденному житті підпорядкована принципу «тут і зараз» і протікає в ситуації «віч-на-віч». Можна сказати, що тут знаходиться «атом» усього величезного світу людських взаємин. Всі інші форми взаємодій у тому чи іншому ступені є лише похідними і більш віддаленими від цього атома. Отже, аналіз цієї «цеглинки» дозволить нам виявити мікромеханізм соціального конструювання. Розглянемо, як відкладається досвід життя у свідомості індивіда і як він типізується, стає прийнятним та зрозумілим іншому учаснику взаємодії. Цим самим ми позначимо появу тих чи інших елементарних форм культури як ціннісно-нормативних регуляторів соціального життя.

У ситуації «віч-на-віч» я і мій партнер з’являємося один перед одним у живому сьогоденні. При цьому збагнення один одного (намірів, прийомів впливу, мети

взаємодії) відбувається на всіх рівнях свідомості (розуму, інтуїції, емоцій). Завдяки своїм знанням, досвіду, культурі в цілому я інтерпретую отримані дані, намагаючись досягти достовірного знання про свого партнера. Так само діє і він. Зіткнення двох «тут і зараз» (тобто інтерпретацій ситуації, заснованих на інтересах сторін і актуальних цілях взаємодії) відбувається в процесі взаємообміну моєї і його експресивностей (виразників емоційних станів). Але жодна людина не здатна осягти іншу в усьому її різноманітті. Тому волею чи неволею ми використовуємо типізацію, схеми інтерпретації поведінки і дії іншої людини («чоловік», «жінка», «європеєць» тощо), а схеми диктують нам типові «чekanня-вимоги» один від одного в ситуації взаємодії. Ми сприймаємо один одного як *типи*. Більше того, чим більше вилучена типізація соціальної взаємодії від ситуації «віч-на-віч», тим більше вона анонімна, знеособлена. Але зародок анонімності укладений вже в ситуації живої взаємодії індивідів. Отже, соціальну реальність повсякденного життя можна зрозуміти в континуумі типізації, анонімність яких зростає в міру віддалення від ситуацій «тут і зараз» і «віч-на-віч». На одному полюсі цього простору знаходяться «інші», з якими я взаємодію часто й інтенсивно («моє коло»), на іншому полюсі — вкрай анонімні абстракції, що за своєю природою ніколи не зможуть стати доступними взаємодії «віч-на-віч» (міфологічні герої чи релігійні уособлення у вигляді ангелів, диявола тощо).

Типізація формується в «зразки взаємодій» і упорядковує їх. Найважливішу роль при цьому відіграє вербальна мова, що являє собою систему знаків, тобто лінгвістичних позначень життєвого досвіду спільності, які можна зберегти в часі і передати майбутнім поколінням. Досвід — насамперед знання, однак моє знання повсякденного життя організоване так, що мене цікавить у даний момент лише те, що мені потрібно для досягнення якихось цілей. Зрозуміло, що апіорно знання не існує, оскільки людська природа — соціокультурна змінна: споконвічно вона існує лише у вигляді культурних констант (відкритості світу, пластичності інстинктуальної системи тощо). Отже, якщо ми намагаємося з'ясувати джерела і природу «соціокультурного», то повинні розглянути питання про «осілість» досвіду у свідомості індивіда і про його об'єктивацію в рамках прийнятої в даній культурі семіотико-знакової системи. А це дає нам відповідь на питання про життєві світи людини як суб'єктивні реальності. У пам'яті людини осідає не весь досвід індивіда чи групи. Седиментація (осад досвіду дій і переживань у свідомості) набуває інтерсуб'єктивного характеру, тобто виходить за межі окремої людини тоді, коли кількох індивідів поєднує загальна біографія — подібні умови життя і діяльності породжують суспільний однаковий досвід, типізація якого відбувається остаточно за допомогою мови, тобто семіотичної системи.

Як же при цьому відбувається формування досвіду? В основі досвіду лежать дії фізичного, технологічного чи розумового характеру, а будь-яка дія піддається так званій хабітуалізації (призвичаюванню). У ході призвичаювання відбувається фундаментальний процес: природне прагнення людей до результативності дії в поєднанні з прагненням до економії людських зусиль (у тому числі і «закон лінощів») ведуть до того, що у свідомості відбивається насамперед позитивний досвід, перетворюючись у зразок дії (в основному виражений в уміннях і навич-

ках). Типізуючи далі за допомогою мови, він рухається в двох системах: у системі рольових функцій (рольових репертуарах живих індивідів) і в знакових (символічних) системах. Досвід, виражений у знакових системах, може відокремлюватися від надбання його творців.

Тут початок культури. Тому ми під культурою розуміємо позитивний досвід безлічі людей, виражений у семіотичних системах. За допомогою типізації дій і формування зразків у взаємодіючих індивідів виникають визначені чекання (експектації) один від іншого, а отже, і взаємний контроль і взаємокорекція норм (етос співтовариства). Виникає основа для формування інститутів — об'єктивних для індивідів соціальних реальностей. Вони неодмінно мають уже свою історію й аргументовану легітимність (виправданість). Усі вони диктують індивідам: «так треба робити», а ряд з них — спеціально організований — «розвантажує» людей від уже непосильної для них ноші (для цього призначена організація і ведення народного господарства, система державного управління, армія, охорона здоров'я, система освіти, наука, мистецтво тощо).

Поділ праці між інститутами, отже, і між їх персоналами дає можливість розвинути відповідну професійну культуру, відкриває шлях до проєктованих інновацій.

4.1.1. Життєві світи людини: єдність і специфіка

Соціологія культури зосереджує свою увагу на людях як творцях, конструкторах соціальної реальності. Найважливішою при цьому є проблема вивчення процесу соціального буття культури, тобто відібраного, ціннісно забарвленого і семіотично вираженого позитивного досвіду життєдіяльності безлічі людей. Такий досвід виникає в різних сферах, і оскільки в досвіді неможливо відокремити одне від одного свідомість і дію, соціальне буття культури може бути вивчено лише за допомогою дослідження життєвих світів людини (людей).

Розрізнення світів людини за гносеологічною ознакою (за співвідношенням буття і свідомості) дозволяє нам описувати і пояснювати суспільство і як об'єктивну, і як суб'єктивну реальність. Але для опису і пояснення суспільства як продукту взаємодії людей цього недостатньо. Будь-яка взаємодія людей характеризується «злитістю» умов, інтересів, розуму і реальних дій його учасників, отже, необхідно застосовувати феноменологічний підхід. У соціальній культурології це виражається в тому, що в основу розрізнення світів людини ми повинні покласти основні модуси чи феномени існування людини. Як уже йшлося, це праця (спосіб життя-забезпечення), панування (домінування і зв'язана з ним боротьба в будь-яких сферах життєдіяльності), любов (самоідентифікація і солідарність з особливо значущою істотою, співучасть у її житті: божеством, святинею, лідером, особою протилежної статі, родичами і близькими тощо), гра (вільна діяльність, яка дарує блаженство), смерть (основний екзистенціальний феномен, що виражає і підкреслює кінцівка людської життя і зв'язане з ним вічне прагнення людини уникнути її).

Життєві імпульси, що виходять з цих феноменальних джерел, формують і світи людини, так чи інакше регульовані відповідними інститутами. У той же час ці світи є компонентами суспільства як суб'єктивної реальності, тому що ці феномени — не тільки буттєві способи людського існування: вони також і способи

розуміння, за допомогою яких людина *розуміє себе* як працьовитого, люблячого, як борця, що грає смертного і прагне через такі значеннєві обрії пояснювати одночасне буття всіх речей.

Мої життєві світи — це усвідомлювані мною реальності, розташовані і за межами мого повсякденного життя. Моя ідентифікація, самоототожнення з цими світами залежить від сили впливу на мене цих реальностей, з одного боку, і від мого прагматичного чи пізнавального інтересу до них — з другого. У той же час ми всі живемо ніби одночасно в минулому (соціальна й індивідуальна пам'ять, традиції), у сьогоденні (актуальні потреби, рівень і ступінь їхнього задоволення) і майбутньому (надії на краще майбутнє, індивідуальні і соціальні проекти). Усе це вигадливо переплітається в житті кожного. Кожен мій життєвий світ — і світ інших, отже, наше взаєморозуміння і взаємодія в цьому світі протікають у рамках тієї культури, яка ціннісно-нормативно скріплює воедино ці світи. На поверхні іноді це має вигляд системи субкультур, розташованих у єдиному соціокультурному просторі (культури різних співтовариств, етнокультури).

Відомо, що обставини тією ж мірою задіюють людей, якою вони самі задіюють ці обставини. Беручи участь у життєвих світах, я стикаюся і з «обставинами» цих світів, отже, я так чи інакше сприяю формуванню і розвитку в себе й в інших людей людських якостей, необхідних для життя в даному світі. Цей момент, що емпірично спостерігається і фіксується, вимагає від нас методологічного повороту в розумінні людської свідомості. Здається, що буквально розуміння свідомості як результату відображення в мозку життєвих реалій, отже, деякої його інертності, що призводить до «відставання свідомості від буття», звужує наші евристичні можливості в галузі соціокультури. Свідомість людини треба розглядати в двох планах: у світі повсякденного життя, де основним актором усього сушого виступає *дія* (праця, діяльність узагалі), свідомість людини є необхідним атрибутом життя, у трансцендентальних же світах мислення, розуміння і саморозуміння людини є *способом* життя. В інформаційному суспільстві, у якому виникають символічні і віртуальні світи, саме свідомість людини є безпосереднім творцем, головним актором цих світів. Оскільки вищим ієрархом серед життєвих світів людини виступає світ повсякденного життя з її принципами «тут і зараз» і «вічна-віч», то в основі конструювання інших світів лежить принцип життєподібності (зразком виступає повсякденне життя). Це стосується всіх світів, як би далеко вони не були від повсякденності і як би фантастично в них не перепліталися між собою реалії повсякденності. Принцип життєподібності цих світів (наприклад, у картинах С. Далі або у світі сновидінь) реалізується за допомогою символіко-знакових систем, що зв'язують воедино усі світи людини. Так ми виходимо на проблему комунікативних зв'язків між життєвими світами людини і з ним самим, а отже, зв'язків між безліччю людей як учасників динаміки цих світів.

4.2. Значеннєвий універсум

Інформаційна взаємодія є необхідною частиною будь-якої соціальної взаємодії. Попередній аналіз процесу об'єднання індивідуального і соціального рівнів дій людей шляхом типізації дозволив нам описати (правда, дуже схематично)

процес породження культурних феноменів, що упорядковують і наповняють змістом дії людей. Взаємодія в повсякденному житті зобов'язана своєю появою та розвитком необхідності жити, і жити успішно для кожної людини, тому інформаційне спілкування в цьому світі найчастіше носить у більшій своїй частині функціональний, прагматичний характер. Інші світи не мають такого чітко позначеного кола необхідностей, тому наша увага до них звичайно ослаблена, пов'язана з дозвіллям і розвагами, якщо вони не є світами моєї професійної праці та побутової поведінки, і обмін інформацією носить швидше суто символічний характер, будучи пов'язаний із символічними об'єктами.

Відомо, що комунікація є засобом зниження невизначеності в ситуації взаємодії. Зменшення невизначеності припускає побудову індивідом (групою) пророкувань до початку дії і пояснень після їхнього завершення з приводу «правильності» чи «неправильності» установок на дію і самий акт дії (контроль за дотриманням «правил гри»). Тому в комунікативному полі функціонують: комунікативні норми, тобто морально-етичні зобов'язання, що накладаються на людину (групу), ролі — набір функціонально обумовлених дій і поведінкових очікувань, комунікативні мережі, тобто набори перехресних міжіндивідуальних зв'язків, правила-норми, що носять інструментальний характер, і службовці для координації дій людей у певних ситуаціях.

Тут описаний механізм звичайної комунікації. Однак цього опису недостатньо для розуміння природи комунікативних зв'язків між світами людини. Такі зв'язки забезпечують внутрішню цілісність людини і чіткість контурів очікуваних від неї дій (передбачуваність поведінки і дій) в умовах взаємодій. Тому останнім часом культурологи стали користуватися старим терміном «універсум», що, як стверджував ще Г.В. Лейбніц, є «безліч усіх можливих світів», «єдність багато чого». Ця категорія позначає динамічність і тотальність зв'язків та відносин усіх реальностей суб'єкта, свідомість якого переміщується з однієї з них в іншу (реальності теоретичного мислення, сновидінь, естетичного чи релігійного характеру тощо). У духовному плані вони поєднуються в значеннєвий універсум. Як ілюстрацію до такого висновку, наведемо класифікацію «внутрішніх цінностей» за В. Леві.

1	Загальноживані визначення значимості	Визначення цінностей
0	Усе одно, "лампочки"	Сфера позациннісної інформації
1	Цікаво, взяти до відома, мати на увазі	Інформаційні цінності
2	Переважно, гірше, краще	Умовні цінності
3	Добре, погано, важливо, зарубати собі на носі	Безумовні цінності
4	Найголовніше, нескінченно важливе, для мене це дорівнює життю, більше, ніж життя	Надцінності

Зрозуміло, що в зміст значеннєвого універсуму, що виражає тотальність, єдність життєвих світів людини, входять насамперед безумовні цінності і надцінності. Зрозуміло також і те, що значеннєвий універсум є найважливішим утворенням в інформаційному полі суб'єктів, що забезпечує їхнє взаєморозуміння і прийняття одне одного. У науковій літературі описуються різні теорії зв'язку суспільства як суб'єктивної реальності з елементами Всесвіту. Нижче дана схема цього зв'язку.

<i>Буття</i>	Абсолют	Рід	Соціум	Натура	<i>небуття</i>
Нескінченний суб'єкт	Суб'єктування			Об'єктування	Нескінченний об'єкт
Символ	Негентропія			Ентропія	Дескриптор
Воля	Трансцендитування			Дескриптування	Необхідність

За цією схемою різномірні світи згорнуті один в одному, як матрьошка в матрьошці, і те ж саме можна сказати про менталітет людини: менш універсальне породжується більш цілісним і універсальним. Історичний процес — це дроблення Буття і Менталітету на усе більш виявлені й об'єктивовані форми існування. Цілісність (буття, нескінченний суб'єкт, символ і свобода) *розкривається* в процесі існування роду, соціуму, природи і перетворюється в нескінченний об'єкт, свобода — у необхідність, символ — у дескриптор (знання, позбавлене моральної повинності). Це — *небуття*. Отже, *небуття* настає при дробленні цілісності Буття і перетворення нескінченного суб'єкта (під ним можна розуміти і Бога) у нескінченний об'єкт (повне уречевлення суб'єкта). Як бачимо, ця теорія вихідним початком усього сушого вважає активність Абсолюту (деміурга, Бога, творця або менталітету Людини як Абсолюту), подібно до того, як сучасна астрономія вважає початком Всесвіту Великий Вибух.

Зрозуміло, ця схема відходить від традиційних схем, заснованих на природничо-наукових даних про появу свідомості. Однак приваблює внутрішня логічність схеми, і в той же час зрозуміло, що для її прийняття серйозним аргументом при поясненні такої єдиної функціонально-онтологічної цілісності, як Всесвіт, необхідна неабияка частка віри у вірогідність того, що не спостерігається.

4.3. Життєве середовище й екологія людини. Поняття і структура життєвого середовища. Екологічна структура

Термін «життєве середовище» охоплює такі окремі середовища, як природне і виробниче, середовище щоденних пересувань, відпочинку і домашнє середовище. Усі вони можуть і за своїми функціями, і організаційно дуже серйозно суперечити одне одному, що, природно, впливає на здоров'я, психіку і світовідчуття людини, яка переміщається протягом доби з одного середовища в інше, як «човник». Так, праця, що протікає в умовах загазованості чи підвищеного шуму, їзда в переповненому автобусі, нераціональне витрачання часу в черзі тощо можуть спричинити стресовий, депресивний стан індивіда («утома від життя»), що перешкоджає сприйняттю навіть естетично прекрасних архітектурних ансамблів, історичних пам'яток, теплоти людських стосунків у родині чи найближчому соціальному оточенні.

Зараз особливо загострилося становище в природному середовищі: екологічна криза стала глобальною і вимагає термінових скоординованих дій урядів усіх країн світу. Тому на перший план в аналізі життєвого середовища людини виступають проблеми природокористування.

Людина була і залишається у своїй основі істотою, що є частиною природи — її організм зароджується, розвивається і помирає за законами природи. Природою йому відпущено в середньому 700 тис. годин життя, з них на сон, опікуване дитинство і безпомічну старість іде приблизно 300 тис. годин. У час, що залишився, людина, природно, прагне не тільки повнокровно жити, але і самоактуалізуватися. Але і цей мізерний у порівнянні з вічністю час скорочується через погіршення природних умов: так, здоров'я людини, виявляється, лише на 20% (приблизно!) залежить від лікарської допомоги, а все інше чималою мірою визначається тим, яким повітрям дихає людина, як і чим харчується, у якому режимі живе. Погіршення екологічної ситуації позначається і на захворюваннях: у нашій країні в 25—30% дітей — хронічні хвороби, а в екологічно несприятливих районах захворюваність дітей у 1,5 — 2 рази вища, ніж у більш сприятливих.

Розглянемо теоретичні аспекти цієї проблеми. Наукою, що вивчає відносини між живою і неживою природою, є екологія. Якщо судити за етимологією слова «екологія», то мова повинна йти про науку, що описує наш дім у найширшому розумінні цього слова (з грецької «ойкос» — дім). У ХХ ст. стало зрозуміло, що без обліку перетворюючої діяльності людини питання екології вирішувати неможливо, так з'явилося поняття «соціосфера» (слідом за «біосферою»), що включає в себе техносферу, суспільні відносини і культуру. Останнім часом виділений термін «антропосфера», що описує проблеми, які виникають між людиною і природою. З його допомогою вивчають створену людьми техніку, домашніх тварин і культурні рослини з погляду їхнього впливу на життя людини як безпосередніх факторів його життєзабезпечення. Нині в теорії (інвайронменталізм) існують принаймні чотири концептуальних напрями: консерватизм, охоронна концепція, екологізм і економізм. Інвайронментальна соціологія описує механізм функціонування соціоекосистеми і виявляє структуру соціально-екологічного процесу, тобто пристосування організованих людських популяцій до середовища проживання. Механізм цей містить у собі соціальну організацію, що складається з культурної системи, соціальної системи і системи особистості. У центрі уваги теорії — взаємодія природного середовища і всього соціального комплексу. Соціальна організація в цілому визнається колективною адаптацією популяції до середовища.

У руслі логіки соціокультурного розуміння життєвого середовища подальший аналіз буде проводитися на основі двох суджень: 1) життєве, тобто вітальне, середовище забезпечує насамперед життя організму людини і функціонування його психіки. Тому нині основним показником якості життєвого середовища виступає характер екологічної ситуації; 2) природними координатами функціонування і розвитку життєвого середовища є простір і час, що перетворюються у власність людей (володіння за правом народження і за нормами культури).

До останнього часу в розумінні людством свого ставлення до природи переважала парадигма панування над нею, її насильницького перетворення засобами техніки заради задоволення нескінченно зростаючих потреб людей і їхніх суспільств. Технічний прогрес вважався і вважається основним шляхом до благоденства. Цей час породив технократичне мислення, що відрізняється вузьким

прагматизмом у вирішенні проблем спільного життя безлічі людей. Виснаження природних ресурсів, забруднення середовища проживання ставлять перед усіма людьми дилему: або пасивно продовжувати діяти за колишнім «алгоритмом» пограбування природи, або різко змінювати загальне ставлення до неї. Такий виклик часу. Творча відповідь на нього полягає насамперед у формуванні екологічної культури населення, тобто знань, морально-правової системи, навичок позитивної взаємодії людини з природою. Її повинні опанувати усі — від рядового громадянина до найвищих шарів влади, що приймають рішення в цій сфері. При цьому необхідно проводити в життя два принципи: 1) культ життя людини, що є не паном, а органічною частиною природи. Цінність життя внутрішньо пов'язана з цінністю всієї природи — це значущість, що взаєморозвивається. «Благоговіння перед життям» — цей девіз А. Швейцера повинний бути основою гуманізації соціального життя і виховання екологічної культури в широких масах; 2) захист людини від неї самої, від її хижацького ставлення до природи. Ж. Дорст говорив, що людина з'явилася, «як черв'як у плоді, як міль у клубку вовни, і вигризла собі місце проживання, виділяючи із себе теорії, щоб виправдати свої дії». Широка гуманітаризація фізико-технічних теорій у процесі навчання в середній і вищій школі — ефективний шлях підготовки людей, здатних приймати грамотні і своєчасні рішення в екологічній сфері у своїй наступній управлінській діяльності.

4.3.1. Простір і час життєвого середовища

Якщо проблеми забруднення повітря, води і ґрунтів можуть бути вирішені лише соціальними способами, то питання використання в життєвому середовищі простору і часу індивідуалізовані більшою мірою. Тільки недавно було виявлено, як пише автор популярної книги «Мова рухів тіла» Алан Піз, що в людини, як і у тварин, є свої охоронні зони і території. Якщо ми зрозуміємо їхній зміст і вивчимо їх, то більш точно зможемо організовувати своє життєве середовище.

Антрополог і культуролог Е.Т. Хол на початку 60-х р.р. увів термін «проксимика» (від латинського слова *proximus* — найближчий). Він необхідний для виділення і вивчення просторових потреб людини. Кожна держава, регіон, область, край і район, а також село, місто, селище мають свої чітко обкреслені і зафіксовані території («життєвий простір»). Через права на них навіть виникають війни: усі геополітичні уявлення і вчення засновані на інтересах, зв'язаних зі сферою проживання тих чи інших народів. Елементарною одиницею «життєвого простору» народу є його особиста територія; під нею треба розуміти простір, який та чи інша людина вважає своїм, немов він є продовженням її фізичного тіла (будинок, квартира, машина в дворі тощо), а також чітко позначений повітряний простір навколо свого тіла. Розміри особистої просторової зони залежать від щільності населення, тобто зумовлені соціально і національно. Якщо японці звичні до перенаселеності, інші надають перевагу і люблять зберігати дистанцію.

Інтимна зона — найголовніша з усіх зон, оскільки саме її людина охороняє так, начебто б це її власність. У цю зону можуть проникати лише діти, батьки, чоловіки, коханці, близькі друзі і родичі, тобто ті, хто знаходиться в тісному емоційному контакті з ним.

Особиста зона — це відстань, що звичайно розділяє людей тих, що зібралися разом з якого-небудь приводу: на офіційному прийомі, дружній вечірці, спектаклі чи зустрічі з відомим артистом, суспільним діячем тощо. Зверніть увагу на розміщення крісел у театрі, кінозалі чи костьолі: відстань між ними не повинна порушувати особисту зону кожного, прийняту в даній культурі.

Соціальна зона — цю відстань ми приймаємо й охороняємо в спілкуванні з людьми, яких ми знаємо не дуже добре. Соціальна зона характерна для спілкування людей, розташованих на різних рівнях соціальної (професійної, посадової) піраміди. Суспільна зона, коли ми звертаємося до великої групи людей, та зручніше за все стояти саме на цій відстані від аудиторії.

Викладене вище дозволяє зрозуміти, як поведуться люди в ліфті, в транспорті чи в юрбі, коли порушуються кордони тих чи інших зон, а також прийняті ритуали займати вільну територію (місця в театрі, конференц-залі, на пляжі, в електричці тощо). Зупинимось на двох спостереженнях.

1. Юрба звичайно налаштована агресивно стосовно тих, хто має намір обмежити її територію. Відбувається таке: у міру того, як збільшуються юрба та її щільність, особистий простір кожної окремої людини стає усе меншим, і вона приймає ворожу позицію. Зі збільшенням юрби наростає її ворожість і агресивність. Знаючи це, міліція завжди прагне розігнати агресивну юрбу, щоб кожна людина знову знайшла свій зональний простір і заспокоїлася.

2. У представників різних націй різні і зональні простори. Просування в інтимну зону особи протилежної статі є способом вираження інтересу до цієї людини і називається заграванням. Якщо загравання не приймається, то людина відступає і надалі дотримується дистанції. Якщо ж залицяння приймаються, то людина дозволяє «порушнику» залишатися усередині його інтимної зони. При зустрічі ж представників різних культур, скажімо, європейця й американця, через відмінності в культурних нормах можуть виникнути пікантні ситуації. Пікантні ситуації виникають і при зустрічі американців з японцями, в яких інтимна зона через перенаселеність їхньої країни і норм культури, що сформувалися на цій основі, ще менша.

Час дозволяє регламентувати, синхронізувати і тим самим упорядковувати спільне життя людей у середовищі проживання. Воно незворотне, тобто тече лише в одному напрямку: з минулого в майбутнє. Різні гадання, передбачення шляхом «осянь», прогнози й інші види проникнення в майбутнє відрізняються один від іншого лише ступенем вірогідності, але ніколи не зможуть бути щирими. Істину у вигляді подій приносить час, природа якого багато в чому залишається загадковою. Тому варто ознайомитися з низкою теорій часу і його функцій в організації життєвого середовища.

Як, мабуть, відомо читачеві, час вважали абсолютною (Ньютон) чи відносною (Ейнштейн) величиною. Філософськи орієнтовані мислителі минулого теж по-різному оцінювали сутність часу: Гегель вважав, що час є породженням світового розуму; Берклі, Кант, Юм і Мах ставили існування часу в залежність від індивідуальної свідомості. Не вдаючись до аналізу цих тверджень, скористаємося деякими з них для вирішення нашого завдання.

На рівні конкретного життєвого середовища час є абсолютною величиною, оскільки для того, щоб він об'єктивно змінився, необхідно, щоб це середовище рухалося зі швидкістю, близькою до швидкості світла. Отже, час на цьому рівні об'єктивний, він не залежить від чийось бажань. Саме ця його властивість дозволяє синхронізувати процеси, що протікають у життєвому середовищі, організувати (регламентуючи) взаємодію людей за місцем і часом. Для цього існують одиниці і системи його виміру: ера, століття, рік, місяць, тиждень, доба (сонячний час), місцевий час (для довготи даної місцевості), поясний час, декретний час, літній час. Сам вимір і збереження еталонів часу здійснюється різними годинниками (система рахунку часу заснована на атомній секунді, вимірюваної квантовим годинником).

Будь-які процеси можуть бути оцінені за своєю тривалістю: в економіці — це час обертання товарів чи капіталів, у психології — час реакції людини на ті чи інші стимули тощо. У плані ж сприйняття часу, зумовленого переживаннями людини, він є відносною величиною. «Щасливі на час не зважають» — судження, засноване на правильних спостереженнях. Психологічний час дуже відрізняється від астрономічного: він пов'язаний з внутрішнім світом людини і залежить від його стану. Час іде повільно, коли людина чекає кого-небудь чи чого-небудь або коли зустрічається з труднощами, які необхідно перебороти, — надія на «краще», підсилюючи привабливість майбутнього, породжує нетерплячу поведінку, «сповільнюючи» плин актуального часу. І навпаки, захопленість чим-небудь чи ким-небудь, підсилюючи привабливість сьогодення, «скорочує» час — він проходить швидко, непомітно.

Для організації життєвого середовища людей необхідно знати одну просту істину: будь-яка економія зводиться до економії людьми свого часу. Так, якщо Ви, плануючи, наприклад, будівництво мікрорайону, захоплені ідеєю симетрії, і магістралі пішохідних пересувань людей проклали по прямокутних схемах, то вважайте, що люди будуть заощаджувати і свої зусилля, і свій час та неодмінно прокладуть стежини, які псуватимуть весь Ваш архітектурний ансамбль, нехай навіть прекрасний за естетичними критеріями. Не варто сердитися на людей при цьому: їхні дії об'єктивні.

4.4. Праця в житті людей.

Природничо-наукове пояснення еволюції праці людини

Як відомо, передісторія сучасної людини налічує близько 6 млн. років. Можна стверджувати, що протягом цих мільйонів років людина «виходила» із тваринного світу. Аналіз специфіки доступних для безпосереднього спостереження співтовариств приматів дозволяє стверджувати, що їм притаманна: адаптивна гнучкість через навчання (деяке подолання інстинктів); користування найпростішими знаряддями, що знаходяться в природі; наявність примітивних комунікативних систем (сигнали тривоги, шлюбні церемонії, прийоми навчання молодших тощо); полювання і збирання. Приматам притаманна також здатність до відповідних реакцій на зміни і вимоги навколишнього середовища (зміни клімату, рельєфу, флори і фауни в середовищі проживання).

Але жодна тварина, у тому числі й людиноподібні примати, не здатні вийти за межі своїх потреб і природних можливостей. Така споконвічна заданість фіксується системою інстинктів, що регулюють поведінку тварини, і початками мислення, що дозволяють знаходити адекватні ситуації, але в рамках тих же інстинктів. Отже, є щось, що принципово відрізняє людину від тварини, — її здатність до діяльності, насамперед трудової. Візьмімо мурашник. Вражає те, що в ньому існує чіткий поділ «трудових функцій» між мурахами — «соціальними» комахами. Здавалося б, саме це і є одним із найважливіших критеріїв наявності в мурах здатності до діяльності, тобто до постановки мети, застосування знарядь (засобів) і докладання сил для виконання своїх, заданих поділом праці, функцій. Однак розкопки показують, що за останні 600 млн. років мурашник як співтовариство і як «суспільний» пристрій структурно і функціонально не розвивався. Мурашник застиг, утім, як і увесь тваринний світ, у своєму природному середовищі («культурні» тварини і рослини з'явилися як продукти діяльності людини).

Русіями еволюції людини в історії, як нині зрозуміло, стали природний, у тому числі статевий добір, виникнення праці і її поділ, опосередковані розвитком свідомості і мов (вербальних, рухів тіла, мімічних). Складається світ знаків і їхніх значень, подвоєння світу веде до формування основ культури спільності, до більш ефективної взаємодії з природою і з іншими спільнотами. Люди починають «входити» у природу на основі її емпірично встановлених законів, але в напрямі своїх, вже усвідомлюваних інтересів.

Зупинімося на еволюції праці. Сучасна наука вимагає застосування комплексного підходу до пояснення цього питання. Розуміння людини як «кентавра», тіло якого вийшло з тваринного світу, підказує думку про те, що поява і розвиток її свідомості (яку можна простежити в історії) були викликані неблаганною необхідністю виживання. Отже, свідомість була спрямована спочатку на розвиток тих перелічених вище здібностей, які ми знаходимо в приматів.

Подальшу еволюцію праці можна зрозуміти лише за умови, що під працею треба розуміти не тільки діяльність, спрямовану на природу, але і діяльність, яка здійснює соціальне і художнє конструювання реальності, тобто творення суспільного устрою в його політичних, економічних і культурних аспектах.

4.4.1. Культурно-соціологічне пояснення співвідношення „людина — праця”

Як розглядаються питання, що стосуються проблеми «людина — праця», у сучасній соціології культури? Треба відзначити серйозне просування цієї науки у розумінні даної проблеми: ключовим моментом успіху тут є розгляд повсякденності як світу досвіду людей. Але співвідношення «людина — праця» у соціально-культурологічному розумінні не зводиться лише до виявлення ролі праці в повсякденному житті людини. Нові глибини відкриваються при розгляді проблеми «людина — результати праці». Відповіді вимагають прості на перший погляд питання: чому в суспільстві одному випадає праця, наприклад, лікаря, а іншому — вантажника? Чому така випадковість, як народження дитини в сім'ї багатого чи бідного, визначає його долю? Чи чому з усіх відносин людей головними виявля-

ються знеособлюючи їхні відносини корисності, простої функціональності? З найбільшою повнотою на ці питання відповідає концепція відчуження людини в історії, що розроблялася багатьма мислителями, починаючи з Ж.Ж. Руссо.

Розуміння відчуження людини пройшло в історії думки принаймні три етапи. Ж.Ж. Руссо і філософи-просвітителі (П.А. Гольбах, Д. Дідро) пояснювали почуття самотності, що підсилюється, і духовної спустошеності розривом між суспільними відносинами і самою природою людини, за якою «кожен з народження має невід'ємні права на життя, свободу і власність». Люди рівні і незалежні від народження. Однак ці мислителі бачили можливість оздоровлення суспільства в поверненні до природи, тобто в приведенні суспільних порядків до згоди з природою людини. У цих закликах уже було первісне пояснення рабства й убогості одних і багатства, панування інших людей, тому вони носили революційний характер (читачеві, звичайно, відома роль французьких матеріалістів у підготовці Великої французької революції).

Німецька класична філософія, намагаючись побачити недосконалість суспільства в характері діяльності людей, зводила відчуження людини до будь-якого акту опредмечування нею своїх сил і цілей у процесі діяльності, у тому числі і трудовій. Тим самим був знайдений, з одного боку, механізм відчуження сил людини від неї самої («самовідчуження» у Гегеля) і їх передачі в розпорядження соціальних інститутів, але з другого боку — була втрачена революційність французьких матеріалістів, тому що твердження про те, що будь-який акт опредмечування (говорячи сьогоденніми термінами — об'єктивації, уречевлення) людиною своїх сил і умінь є в той же час актом відчуження від неї результатів діяльності, призвело до висновку про те, що відчуження людини є вічним явищем, і перебороти його неможливо. Зрозуміло, що цей висновок відноситься насамперед до праці, адже саме трудовій діяльності іманентно притаманні як опредмечування, так і розпредмечування, розкодування, наприклад, знарядь праці, креслень тощо, з метою їхнього використання. Найбільш повно пояснив проблему відчуження К. Маркс у праці «Економічно-філософські рукописи 1844 р.». Основні його висновки зводяться до наступного.

За Марксом, сутність відчуження людини в її історії зводиться до поступового відриву від неї і панування над нею тих сил, що вона створює сама. Вона перестає контролювати поведінку результатів своєї ж діяльності. Така держава, власність, пануюча ідеологія. Природа людської діяльності, насамперед трудової, така, що людина на ранніх етапах свого розвитку змушена протиставити собі створені нею ж сили для того, щоб ззовні стимулювати свою працю, зміст якої для неї непринадний, тому що ця праця диктується нестатком і зовнішньою доцільністю, праця, що знаходиться на низьких ступенях свого історичного розвитку. Такими силами є гроші як ідеальна сторона товарів (продуктів праці), релігія (всевідаючий Бог, що контролює поведінку людини за допомогою її релігійної совісті і воздасть їй за заслугами у «Судний день»). Така і держава, яка необхідна на цьому історичному етапі для насильницького утримання в підпорядкуванні населення, що страждає від соціальної, економічної і політичної нерівності, та яка контролює розподіл результатів праці «за власністю». Це царство найманої праці, коли робоча сила стає товаром, тобто «власністю» працівника.

Відчуження історично проходить шлях від свого «нейтрального» стану (коли, наприклад, праця і зарплата взаємно розвивають одна одну: зарплата при цьому — байдужа до людської індивідуальності даність; у сфері праці вона є лише механізмом підвищення продуктивності праці) до «ворожого сторонності». Для цього ступеня розвитку людства (як і в індивідуально-біографічному плані) характерна вже наявність елементів деструктивності у взаєминах працівника і його праці: за допомогою результатів праці працівника їхній власник (власник засобів виробництва) панує над працівником, керуючи його трудовою поведінкою. Суспільна необхідність в організації систематичної праці мільйонів виявляється в такому випадку у формі, ворожій робочій силі за своєю природою. Держава, як і ряд інститутів суспільства, пов'язаних з нею, виступає сукупним капіталістом, захищає приватну й іншу власність, виявляє властиву капіталу експансивність і ворожість стосовно інших держав (націй), затіває війни, виходячи з «вищих державних інтересів». Державні діячі цього періоду сприймають лише «проблеми держави», але не бачать людей. Люди стають простим засобом досягнення цілей держави, пануючого класу, нації. Етноцентризм, що розвивається в цей період, також ставить людину в становище «засобу нації». У мистецтві виникає соціальний тип — образ «маленької людини», гнобленої обставинами життя (особливо яскраво такий тип було уособлено Ч.Чапліном).

Виявлення двохетапності в розвитку відчуження людини (цей момент дуже сумнівний у теорії Маркса) привело Маркса до висновку, що подолання відчуження проходить ті ж етапи, але в зворотному порядку: вороже відчуження переводиться в розряд «нейтрального» революційним шляхом (перша фаза комунізму), а потім вона еволюційним шляхом переростає в другу: праця перетворюється в першу «життєву потребу», держава відмирає через зникнення політики як форми боротьби за інтереси груп і класів, ідеологія засобу захисту класових інтересів перетворюється в науку про суспільний розвиток, зникає суспільна нерівність. Шлях перетворення праці в першу життєву потребу, за Марксом, складний і довгий. Щоб праця перетворилася в першу життєву потребу, необхідно змінити її характер.

Аналіз показує, що біля витоків економічних, соціальних і політичних структур, які не сприймаються більшістю, лежить відчуження праці, більше того, економічне, соціальне і політичне гноблення, так що несвобода людини розуміється саме природою відчуженої праці. Насильство держави над особистістю, наприклад, цілком зрозуміле в рамках цього уявлення, тому що результати відчуженої праці дозволяють утримувати цілу верству людей, закріплених у «силових структурах», і концентрувати владу в руках окремих у результаті історичної узурпації ними функцій управління (рабовласники, аристократія, буржуа, чиновництво у формі партократів тощо). Демократизація управління виробництвом і демократизація управління країною, однак, не є паралельними процесами. Політична демократія мало пов'язана з виробничою: технологія не терпить свавілля учасників трудового процесу.

Чи є ці й інші висновки Маркса утопічними, надуманими, односторонніми і надрадикальними? Наше суспільство перехворіло марксизмом і як «єдино правиль-

ною революційною теорією», і як революційною утопією, що не витримала іспиту практикою. Настав момент протверезіння, а отже, вдумливого аналізу достоїнств і недоліків марксистської теорії суспільного устрою. З цією метою і викладені тут основи марксистської концепції відчуження людини і праці в історії.

А.Дж. Тойнбі, видатний філософ історії, підкреслював, що «соціальна несправедливість, духовне відчуження, втрата людиною природних зв'язків із природою — усе це плоди індустріалізації західного світу, що розширюється». На тлі цих процесів наша країна «вторгається» у техногенну цивілізацію і, як свідчать факти, починає вбирати в себе насамперед жужільну частину культури Заходу. Пройти свій шлях при цьому з мінімальними втратами — завдання відповідальне. З'ясування, розуміння ситуації за допомогою розуму, у тому числі і культурно-соціологічних теорій минулого, що розкривають співвідношення «людина — праця», — насушне завдання.

4.5. Гени і мозок. Інформаційна ємність людини

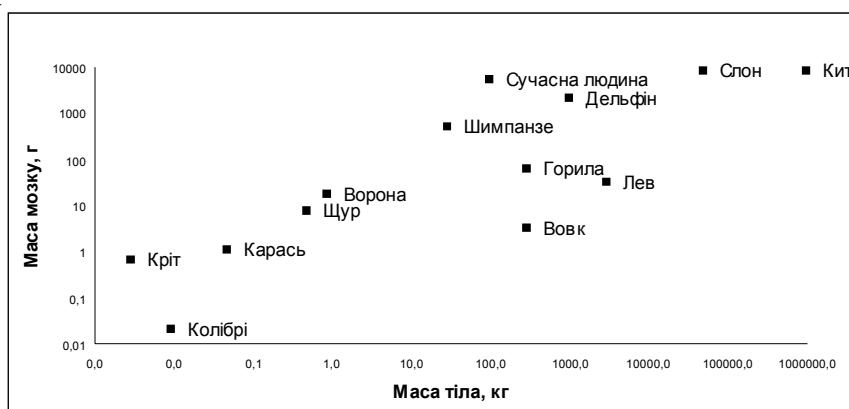
У 1996—98 р.р. Паризьким інститутом соціальних змін було проведено масштабне дослідження в країнах Європи, у тому числі в Україні, з визначення схильності населення тієї чи іншої країни до соціальних змін. Попередньо теоретично були обґрунтовані десять типів особистості, гіпотетично властивих народам цих країн, і шляхом виміру близько 100 індикаторів були визначені процентні співвідношення цих типів у кожній країні. Не будемо сперечатися про методологічну точність цих досліджень, а звернемо увагу на характеристики таких типів для виявлення ролі світу знань у процесі соціальних змін. З 10 типів найбільш пристосованих до соціальних змін виявився тип особистості, названий дослідниками «урівноваженим і самоорганізованим». Особи, що складають цей тип, уміють зберігати свої переконання й у той же час залишатися відкритими до нових ідей, не боячись утратити головні орієнтири свого життя. Завдяки високому рівню освіченості і розумінню законів функціонування суспільства й економіки члени цієї групи нерідко бувають ініціаторами соціальних перетворень. Вони здатні адаптуватися до зовнішніх обставин і діяти без застережень на авторитети.

Звернемо увагу на те, що ефективними новаторами, відповідно до дослідження, можуть бути лише люди, що знають предмет відновлення й у той же час залишаються самими собою в процесі зміни життєвого середовища. Перша якість забезпечує успіх у відновленні (конструюванні) реальності, друга — додає стійкий порядок повсякденній взаємодії людей (в Україні, на жаль, зміни супроводжувалися і супроводжуються виникненням правового і морального «безпорядку», коли через нестійкість внутрішнього світу людей руйнуються традиційні «чекання — вимоги».)

Зрозуміло, що світ знань історично і біографічно (у житті окремої людини) виникає через прагнення людей до успішного життя, до результативності своїх дій і праці. Уявімо собі, що сьогоднішня знаюча людина перенеслася в середовище первісних людей, вона стала б нескінченно обожною («божком») людиною для них, тому що показала б, як добувати вогонь, полегшила би працю, ввівши в господарський оборот колесо, у побут — одяг тощо. А в нашому житті всі ці досягнення цивілізації розуміються ніби самі собою. Зрозуміло, що в основі руху

цивілізацій лежать знання і заснована на них праця безлічі поколінь людей. Зрозуміло, що знання є продуктом мислення, а інструментом цього поки загадкового багато в чому процесу є наш мозок. Зупинимося на специфіці мозку людини.

Звернімося до схеми, що ілюструє розкидання відносності маси мозку до маси тіла в людини, приматів, ссавців, птахів, риб і динозаврів.

З усіх організмів, показаних на схемі, homo sapiens має найбільшу масу мозку на одиницю тіла. За ним йдуть дельфіни, таким чином люди і дельфіни можуть бути віднесені до найрозумніших організмів на Землі.

Щоб проілюструвати еволюційну природу розуму, застосуємо два методи: 1) подамо картину еволюції мозку живих істот у хронологічному порядку, прийнявши тривалість усієї історії Всесвіту за один космічний рік; 2) виразимо цю ж картину в показниках обсягу інформації, що міститься в генах і в мозку організмів за всю історію Землі.

1. Якщо початок Всесвіту, тобто Великий Вибух, позначити датою 1 січня Космічного року, то утворення планети Земля датується 14 вересня, а поява життя на Землі припадає на 25 вересня. Перші дерева в такому випадку з'явилися 23 грудня, перші ссавці — 26 грудня космічного року. Перші примати можуть бути віднесені до 29 грудня, а перші люди з'явилися 31 грудня о 22.30 за космічним календарем. Уся інша людська історія, таким чином, уміщається в півторагодинний період, що залишився до Нового року, тобто дотепер, — тут і перехід до широкого застосування кам'яних знарядь, відкриття вогню, землеробства, металургії, писемності, народження таких наук, як астрономія, математика тощо, аж до створення засобів, здатних знищити весь рід людський. Більшість цивілізаційних досягнень здійснено в останню хвилину до закінчення космічного року (починаючи з розквіту печерного живопису, що співвідноситься з 23 годин 59 хвилин 31 грудня космічного календаря).

2. Виключимо з цієї картини еволюцію позасоматичної інформації і зосередимо свою увагу на біологічній еволюції й обсязі інформації, що накопичується в організмах (генах і мозку). При цьому треба виходити з аксіоми, що чим складніший організм, тим більший обсяг інформації міститься в ньому.

Книга життя дуже багата: типова молекула ДНК однієї хромосоми людини складається з п'яти мільярдів частин (нуклеотидів), інакше кажучи, містить 5×10^9 битів інформації. Оскільки в ДНК існує чотири типи нуклеотидів, то вона містить уже 2×10^{10} битів інформації. Цю кількість інформації можна виразити приблизно 3 мільярдами букв. У середньому в одному слові приблизно 6 букв, тоді інформація, що міститься в хромосомі людини, відповідає приблизно п'ятисотам мільйонам слів ($5 \times 10^9 : 6 = 5 \times 10^8$). На одній сторінці друкованого тексту вміщається близько 300 слів, тоді отримуємо цифру на два мільйони сторінок ($5 \times 10^8 : 5 \times 10^2 = 2 \times 10^6$). Якщо середня книга містить п'ятсот таких сторінок, то інформація, укладена в одну хромосому людини, відповідає чотирьом тисячам таких томів ($2 \times 10^6 : 5 \times 10^2 = 4 \times 10^3$). Зрозуміло, що послідовність сходинок ДНК за обсягом укладеної в ній інформації порівняна лише з гігантською бібліотекою.

Людський мозок важить у середньому приблизно 1375 г (у жінок його вага менша приблизно на 150 г — доведено, що така різниця не істотна). До шостого року життя дитина має 90% мозку дорослої людини. Мозок дорослої людини може містити до десяти трильйонів битів інформації. Якби її мозок мав усього один синапс (зв'язок між нейронами виражається як «так — ні», чи 0—1 у двоїстій системі), то мозок міг би бути лише в двох станах, що відповідало б рівню монументальної дурості. Якби в ньому було два синапси, то він мав би вже чотири стани тощо. Людський мозок має близько 10^{13} синапсів. Завдяки настільки великому числу можливих функціональних конфігурацій людського мозку ніякі дві людини, навіть близнюки, що виростили разом, не можуть бути зовсім однаковими. Цим самим можна пояснити непередбачуваність людської поведінки в ті моменти, коли ми дивуємо навіть самих себе тим, що робимо. Правда, не всі можливі стани мозку реалізовані за всю історію людства (ми практично використовуємо лише 4—6% можливостей мозку, загадковим залишається, однак, питання про причини появи такого великого запасу міцності в мозку, навряд чи це можна пояснити за допомогою теорії еволюції). З усього сказаного можна зробити висновок, що кожна людська істота неповторна і що вона являє собою цілі світи, загадкові і звичайно „не розкриті при житті». Етичний наслідок такого висновку — принцип недоторканності кожної особистості, благоговіння перед життям (А. Швейцер).

Якщо для виживання людини необхідні десятки мільярдів битів інформації, то відсутня кількість повинна бути поставлена позагенетичними засобами. Наприклад, впливи середовища можуть викликати різні мутації, що є додатковими джерелами подальшої еволюції організму. Але для *homo sapiens* основними позагенетичними джерелами розвитку є позасоматичні інформаційні системи. Так ми «логічно» пояснюємо виникнення і розвиток культури, тобто науки, освіти, мистецтва, а також засобів масової інформації як інститутів суспільства, зобов'язаних своєю появою знанням — соціальному й науковому.

4.5.1. Соціальне і наукове знання.

Істина, омана, правда і неправда

Наслідуючи методу сходження від абстрактного до конкретного, перейдімо від опису історичної еволюції інформаційної ємності людини до опису інформаційних морів різних держав, наповненість яких безпосередньо впливає на інтелек-

туальний розвиток кожної особистості — громадянина тієї чи іншої держави. Розглянемо співвідношення даних, інформації, знань та інтелектуальної культури в двох гіпотетично різних державах.

Під «даними» треба розуміти факти, введені в семіотичні системи (їхнє позначення символами, словами, знаками, листом), що мають практичне значення насамперед у повсякденному житті. Під «інформацією» розуміється повідомлення, що містить зведення про систему фактів, що знімає невизначеність у тій чи іншій ситуації. Під «знаннями» — результати пізнання дійсності, перевірені практикою, що ввійшли в соціальне життя як міцні орієнтири в процесах взаємодії в системах «суб'єкт — суб'єкт» і «суб'єкт — об'єкт». Те, що є інформацією для одного суспільства, може бути лише даними для іншого, і навпаки. Рівень інформації в іншому дорівнює рівню знань у першому, отже, інше суспільство поки лише опановує тим, що для першого стало звичним, загальноживаним. Ускладнення знань є показником розвитку інтелектуальної культури суспільства.

Сучасні засоби масової комунікації і зв'язку виробляють свої інформаційні технології для підтримки і розвитку інформаційного моря (поля). Зрозуміло, кожна окрема технологія розвивається з метою одержання (в умовах ринкових відносин) максимального прибутку, але в цілому всі інформаційні технології формують, підтримують зростання інтелектуальної культури країни (суспільства).

Наша свідомість, а отже, і сприйняття інформації інтенціональні за своєю природою: увага до інформації збуджується і підтримується нашим інтересом. Нижче наводиться таблиця, що показує сегментацію ринку відео-продукції в США (вона складена на основі даних загальнонаціонального дослідження):

Сфери інтересів	Частка населення у %	Середній вік (років)
<i>В основному доросле чоловіче населення:</i>		
Техніка і дозвілля поза домом	8	29
Фінанси і сільгосппродукція	6	53
Життя родини і місцевого суспільства	6	47
<i>В основному доросле жіноче населення:</i>		
Проблеми старіння	8	61
Мистецтво і культура	9	44
Домоведення і життя місцевого суспільства	8	44
Діяльність з керування сім'єю	10	35
<i>В основному молодь:</i>		
Спортивні змагання, наука і техніка	7	22
Заняття спортом і суспільною діяльністю	4	19
Домашні ігри і суспільна діяльність	4	22
<i>Змішана група:</i>		
Новини й інформація	5	47
Життя в закордонних країнах	8	36
Збагачення	9	46
Різноманітні питання	8	34
РАЗОМ	100	
40		

В інформаційному суспільстві всі люди виступають споживачами масової інформації: кожна квартира, будинок підключені до інформаційних мереж так само, як до води, тепла, світла; радіо, телебачення, газети, телефон, персональні комп'ютери несуть достатньо інформації кожній сім'ї. Діти, як показують дослідження бюджету часу населення, проводять перед телевізором стільки ж часу, скільки в школі (5—6 годин). Усі ці тенденції змушують порушувати питання про захист і самозахист інтелекту людини, його свідомості від інформаційного «поневолення». Відомо, що свідомість людини завжди під впливом чотирьох джерел інформації: світу як такого, соціокультурного середовища (мікросередовища з його ціннісно-нормативними координатами поведінки), сфери організованої інформації (засобів масової інформації, систем освіти) і самого мозку (пам'яті, асоціацій, глибинних резервів, що таяться в підсвідомості). В інформаційному суспільстві головним джерелом починає виступати організована інформаційна сфера. Саме вона і виступає механізмом духовного поневолення особистості. Зрозуміло, що в цих умовах головним засобом захисту і самозахисту інтелекту є вміння вибирати самим споживачем тих чи інших каналів комунікації, сюжетів і видів розваг у віртуальних світах. Культура споживання інформації стає такою ж актуальною проблемою, як і взагалі культура споживання в століття лавиноподібного наростання кількості речей у світі людей.

Об'єктивною умовою такого уміння в нашому випадку є, звичайно, розмаїтість наданих інформаційних послуг. Однак в інформаційному морі існує дуже грізний для людини ворог — дезінформація. В умовах плюралістичного ринкового суспільства зростають можливості для різноманітної дезінформації у вигляді комерційної і політичної реклами («несумлінна реклама»), обману в міжособистісних взаємодіях тощо. Люди досить часто стають жертвами дезінформації в умовах конкурентної і життєвої боротьби, якщо не вміють вчасно розпізнати обман, відрізнити правду від неправди, істину від омани. Інтелектуальна культура особистості і групи неодмінно містить у собі ці уміння.

Достовірна інформація несе людям (якщо ми відвернемося від повідомлень про дані) знання двоякого характеру: знання для оволодіння тією чи іншою соціальною, економічною чи політичною ситуацією (соціальне знання) і знання, що відносяться до наук про природу (природничо-наукове знання). Соціальне знання, покликане конструювати соціальну реальність, може нести в собі істину чи обман, правду чи обман (неправду); природничо-наукове знання буває лише або істинним, або оманливим. Чому ж існує така відмінність між цими видами знання? Англійський філософ Локк говорив, що геометричні аксіоми були б уже давно переглянуті, якби вони зачіпали інтереси людей. Соціальне знання стосується інтересів різних груп і класів людей, тому воно може бути засобом маніпуляції свідомістю безлічі людей заради інтересів окремої групи, класу чи нації. Щодо саме таких повідомлень (інформації) і варто формувати в особистості уміння і навички самозахисту від дезінформації.

Вихідною умовою розвитку таких умінь є чітке знання природи істини, омани, правди і неправди (обману). Звернемося до Аристотеля, що залишив нам класичні визначення цих понять. Вони прості і точні. За Аристотелем, *істина є відпо-*

відністю думки предмета, омана ж — невідповідністю думки предмета дослідження. Така адекватність або неадекватність виявляється лише в процесі практичного освоєння предмета (верифікації). Зрозуміло, що той чи інший людський інтерес не зможе спотворити результати дослідження (зрозуміло, ми тут не беремо випадки зловмисного приховання наукової істини). Люди «входять» у природу відповідно до її пізнаних законів, але переробляють її відповідно до своїх інтересів (зверніть увагу на те, що ці закони на Землі й у Всесвіті однакові, можна сказати, що природничо-наукове знання за своєю природою космополітичне, інтернаціональне). Природничо-наукове знання, якщо воно істинне, абсолютно верифіковане, тобто будь-яка людина в будь-якій місці може відтворити будь-який експеримент, що призведе до наукової істини. Омана ж у сфері наукового знання — явище природне, воно не зловмисне, а свідчить лише про труднощі на шляху просування до істини. Природа звичайно глибоко ховає свої таємниці, але не хитрить з людиною. Інтереси людей виявляються з усією очевидністю, коли постають питання про те, як використувувати добуте істинне знання. У життєвій боротьбі людей і держав зловмисність може проявитися лише як приховане знання, та й то тимчасово (згадаймо боротьбу за оволодіння атомною зброєю).

Перейдімо до галузі соціального знання. Антагонізм інтересів різних спільнот веде до того, що в умовах інформаційного суспільства формуються і пропагуються соціальні доктрини і проекти в інтересах груп, що мають у своєму розпорядженні основні засоби життєзабезпечення людей, у тому числі і засоби масової комунікації. У цих випадках маніпулювання свідомістю мас призводить до формування «помилкової свідомості» (Маркс, Мангейм), тобто «відчуженої» свідомості, коли між реальністю і свідомістю індивіда (групи) формуються різні фетиші і кліше, що змушують його (її) діяти навіть усупереч своїм очевидним інтересам.

Отже, коли мова йде про соціальне знання (здебільшого воно є повсякденним рівнем картини світу), ми повинні розкрити, що означає «правда» і «неправда». За Аристотелем, *правда є відповідністю слів думкам*. Зрозуміло, що думки при цьому можуть бути й оманюю, але наміри того, хто говорить, щирі, у нього немає «задніх думок». *Неправда ж є невідповідністю слів думкам того, хто говорить*, тобто неправда є свідомим обманом. У цілому обман є різновидом дезінформації. У ціннісному аспекті правда виступає для людей як вища цінність у спілкуванні. Неправда ж — антицінність, однак коли результат помилкового повідомлення в ціннісній ієрархії індивіда (групи) перевищує престиж джерела інформації, люди можуть піти навіть на відверту неправду. Історія свідчить про те, що «Великий обман» звичайно масою вчасно не вловлюється. Правдивість людини чи інституту викликає почуття довіри до нього — це основа всякої легітимності (законності, моральності, довірливості, почуття «свого»). А.Швейцер у своїй відомій книзі «Благоговіння перед життям» стверджує, що «будинок істини не може бути побудований на хиткому ґрунті скепсису».

Розходження між науковим і соціальним знанням виражене і лінгвістично: якщо носії вищих рівнів наукового знання винагороджуються суспільним і державним визнанням у вигляді, наприклад, учених звань академіків, докторів наук тощо, аж до вищого визнання як генія, то вищий рівень соціального знання уві-

нчується в суспільній думці званням «мудрого», «святого», знавця таємниць людських відносин і відповідної техніки вчинків та висувається як моральний зразок.

Уособлення цих знань звичайно не збігаються: мудрий ще не значить геній, а геній може і не бути мудрим. Збагнення істин у науці вимагає нагромадження знань у спеціальній сфері, збагнення ж істин у людських відносинах вимагає розуміння життя, нагромадження осмисленого досвіду в проникненні в суть соціального й індивідуального життя з метою надання допомоги собі й іншим у виході з різних важких ситуацій. Мудрий звичайно високо цінується в спілкуванні, геній — у сфері дій, діяльності.

4.6. Про природу любові і сакральності

Людина всередині об'єктивного Всесвіту, що спостерігається, знаннями про який вона зобов'язана науці («науковій картині світу»), створює свій емоційно-ціннісний Всесвіт. Він складається в процесі взаємодії її життєвих світів, суперечливих за своєю природою. Світи, винесені за межі повсякденності, основним способом існування яких є людська свідомість, здатна до самоотождення з ними, набирають різних культурних форм, чи то міфологічних, релігійних або духовно-культурних утворень світського характеру. Саме вони і визначають світогляд, світовідчуття і пов'язані з ними духовні орієнтири поведінки. Виникає досить локальний простір, насичений ціннісно-нормативними установками, що відчувається навіть фізично при зміні культурного середовища.

М. Шелер у книзі «Формалізм етики» стверджує, що творіння ціннісного Всесвіту зобов'язано такому фундаментальному способу (модусу) людського буття, як «*ordo amoris*» (порядку любові). Будь-який порядок, що встановився через практичний досвід, у тому числі й у сфері любові, є елементом загальної культури, що є поточним підсумком об'єктивації людських дій, які володіють ціннісно-нормативним змістом, спрямованістю, інтенсивністю і породжені у контексті «люблячого буття» (*ens amoris*). Об'єкти людської любові в науці отримали назву «цінності». Через їхню різну значущість в очах людей вони поділяються на гедоністичні, утилітарні, цінності життя, цінності культури і цінності священного (М. Шелер). Оскільки світ любові і світ панування конкуренції, суперництва, експансії, прагнення до домінування принципово розрізняються за спрямованістю і змістом, то й конкретні збудники дій людини в цих світах різні. Ця суперечливість світів людини є однією із найскладніших загадок її існування.

В історії ідей, присвячених загадкам людського існування, уперше, як визнають багато авторів, поставив питання про Добро і Зло як всесвітніх початках Заратустра (приблизно XII—X століття до н.е.). Соціальне знання в його час вироблялося міфологічним мисленням, що відрізняється синкретизмом (злитістю раціонального і ціннісного підходів). Люди не мали ніяких сумнівів щодо вірогідності міфів, що пояснюють походження і вплив Землі, Неба, Творця на долі людей. Вони не переживали вибір лінії поведінки особистісно, отже, не несли і відповідальності за цей вибір, оскільки знаходилися у всевладді позаособистісного, традиційно-містифікованого мислення. Окрема людина діяла за

принципом подоби своєму оточенню, його героям (соціальним зразкам). Заратустра, напевно, вперше в історії зміг вийти за межі такої злитості і на основі особистісно орієнтованого мислення залишив нам образи Бога, диявола, раю, пекла, чистилища, Матері-порочної, Страшного суду. Іудаїзм, перейнявши ці ідеї, став своєрідною ланкою до християнства й ісламу. Світові релігії стали проповідувати особисту відповідальність перед Вищою істотою, зумовлену можливістю вибору лінії поведінки в житті й у життєвих ситуаціях самим індивідом на свій розсуд. «Справедливе» покарання за учинене відкладалося «на потім», відносилося до посмертного існування.

Норми-заборони поступово замінялися нормами-рамками, у межах яких індивід віднаходив деяку свободу вибору. Зрозуміло, що така відповідальність ґрунтувалася на почутті як загальної, так й індивідуальної любові до Творця, що виховується церковними організаціями, духовною літературою, музикою, живописом, повсякденними молитвами; у ході останніх відбувається «медитація», зосередження духовних зусиль людини на спілкуванні з Вищою істотою. Відхід від повсякденності, від її суєти сприяє самоототожненню людини зі світом сакрального — світом Творця.

Теоцентричний світ (сформована релігіями картина світу) був цілісним зі своєю логікою пояснення всього сушого, там були і є свої порядки, всеосяжна ієрархія і моральність. За релігійними уявленнями, боротьба між Добром і Злом у такому світі в перспективі повинна закінчитися остаточною перемогою Добра. Характерно, як тлумачиться це питання в «Молоті відьом»: «Бог дає свободу волі людині, не заважає повному прояву злості демонів і стежить, щоб з цих двох сил вийшло якнайбільше добра для Всесвіту». Таким чином, Зло поступово переходить у Добро, і навпаки.

Одним із завдань соціального знання в історії думки було примирення Знання з Чеснотою. В основі Знання лежить скепсис, сумнів як стимулятор допитливості, без чого нема, як відомо, наукового пошуку. В основі ж Чесноти — любов, у тому числі і до людини як до вінця творіння. *Сутністю любові є саморозчинення люблячого у своєму об'єкті*, тобто повна відсутність сумніву. Тут знаходиться вододіл між наукою і вірою. Перша серйозна спроба їхнього примирення була зроблена Сократом. Ядром його вчення був девіз «Пізнай самого себе!», знання він ототожнив із благом, чеснотою, наполегливо стверджуючи, що немає нічого сильнішого від знання, воно керує людиною, зло ж відбувається «від нестачі знань». Він стверджував також, що знання про себе і навколишнє наближає людину до мудрості та робить добродісною його поведінку, а недолік знання веде до вчинків поганих.

XX століття, однак, показало, що знання за своєю природою амбівалентне, що це сила, яку можна використовувати і в ім'я добра, і в ім'я зла. Постало питання про ступінь універсальності понять добра і зла. Справді, стосовно якої групи людей добро є Добро, а зло є Зло? Ще в античному світі одні софісти доводили, що право, мораль, справедливість — це змова слабких проти сильних, тому що заборони, сковуючи обдарованого і сміливого, підкоряють його інтересам безкрилої більшості. Інші ж, навпаки, стверджували, що це змова сильних проти

слабких: хитрі і могутні маніпулюють простодушною більшістю, яка під впливом моральних забобонів змушена піклуватися про чужі інтереси, як про свої.

Пізніше перша позиція була ясно виражена у формулі Ніцше, відповідно до якої людині треба стати сильною, а для цього необхідно знаходитися «по ту сторону добра і зла» (німецький нацизм використовував цей девіз, фальсифікувавши його для формування свого ідеалу особистості — «білявої бестії»). Друга лінія софістів була творчо продовжена більшовизмом, який оголосив «буржуазну мораль і право» брехливими, лицемірними, а тому знаряддями класового панування: на противагу цим цінностям і нормам повинні були стати пролетарська мораль і революційна законність.

Результатом в обох випадках було формування суспільств тоталітарно-мобілізаційного, соціоцентричного характеру. Пролетарсько-класова і націонал-соціалістська культури, йдучи від релігійних Абсолютів і зруйнувавши їх у масовій свідомості, волею чи неволею відкрили дорогу до всездозволеності (нації, партії, вождя) в ім'я досягнення утопічних завдань.

Але чи рятує релігійно-сакральний світ від зла в поведінці людей? На жаль, зіткнення, що почастишали на рівні конфесій, говорять, що причини конфліктів усе більше ідуть у ментальні світи («боротьба богів»). Однак вплив вірувань, тобто стійких уявлень про надприродне втручання в життя людей, про божественну зумовленість їхніх доль, уявлень, за якими ховаються потреби в захисті, добробуті, безсмерті, на свідомість і поведінку людей, усупереч надіям мислителів античності й епохи Просвітництва, не слабшає. В усьому світі релігійність росте. Ця тенденція характерна і для України.

Поняття «вірування» звичайно пов'язано зі словом «віра», тобто некритичним сприйняттям чийогось судження, переконань, картини світу, поглядів на життя. Вірування пов'язане з трансцендентальними поясненнями фактів соціального й індивідуального життя, з віднесенням їх до волі Вищої істоти. У менталітеті будь-якого народу існують стійкі уявлення (архетипи), наприклад, про життя після смерті, переселення душ, Страшний суд, посмертну долю людини тощо. Вірування оживляються бурхливо особливо в періоди суспільної дестабілізації, ламання устояних ціннісно-нормативних координат поведінки і соціокультурних зразків. Духовна дезорієнтація людей, що відбувається при цьому, веде до підвищеної потреби людей у наставництві ззовні, орієнтації на «вічні» норми і цінності, у зміцненні духу за рахунок довіри, до авторитету Вищої істоти. Соціолог і культуролог професійно зобов'язаний, не вдаючись до шкали цінностей і норм того чи іншого віровчення і не порівнюючи їх, відшукувати соціальні причини їхнього існування. У цій галузі істинне те, що дано життям.

Від цих описів і міркувань, що лежать на поверхні, перейдемо до виявлення внутрішньої причини вірувань. Усі вірування пов'язані з феноменом любові. Любов, якщо її взяти в соціальному аспекті, є процесом самоототожнення суб'єкта з об'єктом, який набув виняткової значимості в очах суб'єкта.

Об'єкт любові знаходить статус значеннєвої цінності чи надцінності. Любов є ставленням до цінності, заради якої часом приноситься в жертву навіть така фундаментальна цінність, як земне, «плотське» життя. Любов у її вищому

значенні є саморозчиненням людини в іншій людині, групі чи символічному образі. Саморозчинення є процесом, що має початок, розквіт і кінець. Цьому процесу сприяє практика сакралізації — освячення кого-небудь чи чого-небудь, надання йому «святенності», авторитетності, надцінності; потяг до сакралізації набуває часом фанатичних форм. Ритуали, церемонії, молебні і молитви, естетично виразні храми, урочисті свята — усі ці соціокультурні засоби служать одному: породити і поглибити почуття поваги, любові насамперед до вищої істоти в особі Бога, вождя, святого героя. Сакралізації піддаються й історичні події (дні Революції, Незалежності, Перемоги тощо). Тому можна говорити про сакралізацію повсякденності і про сакральні світи. Самоідентифікація особистості із сакралізованими істотами й об'єктами сприяє здійсненню вчинків «за подобою», вироблення відповідних цьому світу рис особистості (відданості, довірливості, слухняності, здатності до самовіддачі, безкорисливості). Християнство, наприклад, спеціально виділяє положення про те, що людина зіпсована і цілком гріхозна. Дуже точно схоплена природа людини: саме в боротьбі, у тому числі й із собою, формуються її соціально-прийнятні риси. У даному випадку переконаність людини у своїй гріховності, з одного боку, і формування культурного зразка — образу Бога — з другого, спонукають індивіда до систематичної роботи над своєю особистістю.

Будь-яка канонізація (великомучеників, героїв, царів і т.д.) веде до формування «еталонних істот» (референтних груп), з нормами і цінностями яких суб'єкт ототожнює свої ціннісно-нормативні координати поведінки і думки (переконання), причому відбувається добровільна орієнтація на них. Особливо це характерно для молодості — часу пошуку своїх героїв через актуалізацію здібностей до наслідування. Шанування пов'язане з любовним ставленням, що доходить часом до стану екстазу. Обожнювання, наприклад, національного героя природне: воно підвищує життєздатність спільноти, пов'язане з порятунком, рятуванням від небезпечного, страшного, жорстокого і служить залученню послідовників.

Любов як джерело життя вічна. Безліч каналів і форм її проявів у життєдіяльності людей — гарантія їхньої життєстійкості. Не даремно в українській культурі Віра, Надія, Любов зв'язані в єдину тріаду, що додає людині оптимістичної життєвої орієнтації.

Підведемо деякі підсумки. Знання знаходить практичну значущість лише в його по'єднанні з цінністю соціального чи сакрального характеру. Заради чого застосовується чи буде застосовуватися набуте знання — найважливіше питання сучасного інформаційного суспільства. Актуальною стає сьогодні позиція авторів концепції Всеєдності, які стверджували, що в самій творчості людини реалізується єдність істини, добра і краси. Світська культура, розвиваючись у боротьбі з релігійною, формувала в масах уявлення про свободу як про вищу цінність, а про справедливість — як про норму, що встановлюється між людьми ними самими. Актуальним у свій час був висновок Маркса про те, що релігійний світогляд є самосвідомістю людини, яка «чи ще не знайшла себе, чи вже знову втратила». Цим самим любов як життєстверджуюча сила знаходила нову орієнтацію: через любов до свободи вона поверталася до самої людини, і вона уже не здавалася «ра-

бом Божим», а прагнула бути вільною особистістю. Гуманізм і як доктрина, і як соціальна практика є любов'ю до людини, «благоговінням перед її життям». У сучасних умовах, у століття техногенної цивілізації, коли знання — сила, ідеальним є стан урівноваженості, гармонія між світською і релігійною культурами. Будь-яка релігія претендує на надання вищих сенсів людському існуванню. Однак упорядкування внутрішнього життя, ментальності людини за допомогою релігійних цінностей і норм виправдано лише у випадку виникаючого іноді в суспільстві вакууму в сфері ідей і значеннєвих цінностей. Тому надія лише на релігію в ділянці духу зовсім ілюзорна. Справа в тому, що цінності і канонізовані соціокультурні зразки вірувань звернені в основному в минуле. Але люди у своїй свідомості одночасно живуть у минулому, сьогоденні і майбутньому. Соціальні цінності і норми, зразки дій у сьогоденні і майбутньому багато людей черпають (в умовах свободи совісті) зі світської культури, що, будучи більш динамічною, мінливою, досить адекватно відповідає історично збільшуваній розмаїтості людей.

4.6.1. Людина сексуальна. Сексуальна культура

3. Фрейд відзначав, що «як в окремої людини, так і в розвитку всього людства тільки любов як культурний фактор діяв у розумінні повороту від егоїзму до альтруїзму». Зрозуміло, дистанція від статевої любові до любові до Бога чи людей величезна, але, по суті, ці два полюси мають той самий біопсихічний корінь — психічну захопленість суб'єкта любові її об'єктом, яка диктується потягами, сексуальними за своєю природою. Самоідентифікація з об'єктом любові, що відбувається при цьому, має своїм наслідком обмеження агресії проти нього. Однак Фрейд виявляє в цьому процесі серйозне протиріччя. Так, коли чоловік відчуває романтичний потяг до жінок, вони не притягують його до любовного спілкування, і він «потентний тільки з іншими жінками, яких він не «любить», не поважає і якими навіть нехтує». Витіснення первинних сексуальних потягів тим чи іншим вихованням, придушення їхнім духом підсилюють почуття любові платонічного характеру, дарма вся історія церкви є боротьбою духу проти плоті, знищення тілесного начала людини до рівня «незначного» з метою підняття Вищої істоти в очах пастви (згадаймо хоча б лицарські романи, вони ґрунтувалися, звичайно, на природних імпульсах, але мали абсолютно безтілесний, платонічний прояв).

Повернення людини до себе як вищої цінності у світській культурі зажадало перегляду поглядів, і тут сексуальна любов зайняла в ній своє природне місце як один з необхідних складових людського щастя. Однак свобода, досягнута сьогодні в цій галузі людських переживань, вимагає обмеження її культурними нормами, виробленими суспільством у сфері регуляції статевих стосунків.

Для того, щоб не виникало відчуття, начебто культура за своєю природою протилежна свободі любові, треба знати, що відповідно до вихідної позиції культури любов є постійним феноменом людського буття, часто вона поглинає людину цілком. Тому в основі розуміння місця статевої любові в житті людини лежить не принцип вигнання її з життя чи знищення в ієрархії цінностей людини, а принцип необхідності синтезу між «небесною» і «земною» любов'ю: перша пов'язана з ніжністю, захистом, «обожнюванням» предмета любові, друга — з чуттєвим ба-

жанням, силою й енергією. Любов пов'язана з ідеалізацією об'єкта любові (усі його якості оцінюються вище, ніж якості «нелюбих», улюблений звільняється від критики, закоханий ніби «перетікає» в улюбленого: його „Я” розчиняється в ньому, схилиючи до скромності, до самопожертви заради благополуччя об'єкта любові). Щоб не було наркотичного саморозчинення в предметі своєї любові, життя «придумало» таке: при нормальній любові сексуальне задоволення щораз заново знижує сексуальне перевищення оцінки об'єкта, і тим самим зберігається „Я” особистості люблячого.

У випадку ж «нешасливої» любові, коли немає взаємності і сексуальне задоволення нормальним шляхом не досягається, перевищення сексуальної оцінки об'єкта робить його усе ціннішим, привабливішим. Об'єкт уже займає місце ідеалу суб'єкта, критика мовчить, і совість не застосовується до того, що робиться на користь об'єкта: у любовному осліпленні люди йдуть і на злочини, зовсім у цьому не каючись. Настає закохана залежність (З. Фрейд). Гіпноз закоханості, особливо в сфері трансцендентальних світів, найчастіше веде до формування фанатизму, одного з найлютіших ворогів культури.

«Пристрасть, любов, секс — скільки проблем існує в цій галузі!» З цих слів починається глава «Сексуальність» у книзі П'єра Дако «Нове мистецтво жити». Соціологія культури виділяє для аналізу, однак, не історичні форми шлюбу, інститут проституції чи сексуальну патологію, а проблему формування сексуальної культури, статевого виховання і самовиховання людини, фактора, що допомагає людині у влаштуванні щасливого життя для себе і своїх близьких. Статеве виховання — це насамперед виховання загальної культури людини. На те, що сексуальна культура особистості є органічною частиною її загальної культури, вказують дані соціологічних досліджень, що проводились у США. Обстеження ув'язнених дозволили встановити найбільш поширені «симптоми» асоціальності (табл.).

Прояви порушень	Частота повторюваності в %
Проблеми з трудовою діяльністю	85
Проблеми в подружньому житті	81
Фінансові проблеми	79
Затримка органами правопорядку	75
Алкоголізм	72
Проблеми з навчанням	71
Імпульсивність поведінки	67
Сексуальні проблеми	64

Будь-яка система заходів з виховання культури в суспільстві, у тому числі і сексуальної культури, зобов'язана виходити зі знання ситуації у сфері насамперед сексуальних розладів, статевих злочинів і відносин суспільної думки до сексменшин. Дослідження американських соціологів указують на те, що в США терапевти відзначають сексуальні розлади у своїх хворих у 15% випадків, гінекологи — у 14%, а психіатри — у 77% випадків, причому розлади, що мають за функціональну основу «статевий невроз», складають 60—80% від кількості усіх виявлених розладів, а зумовлені органічним фоном — близько 15—30%.

Антисоціальний тип патологічного розвитку особистості, у тому числі і сексуального характеру, відзначається в 0,05—15% популяції (США) чи в 3% чоловіків і 1% жінок. До основних симптомів такого типу розвитку особистості в суб'єктів молодших від 18 років належать конфлікти з вихователями, імпульсивна поведінка в школі, конфлікти з правоохоронними органами, ранній сексуальний досвід, алкоголізм, вандалізм, прогулювання уроків. Одна з причин низької сексуальної культури нації (суспільства) — це «відчуження» любові, пов'язаної з ніжністю, захистом і ціннісним підходом до об'єкта любові, від фізіології любові — сексу. Найбільш чітко цей момент видно у випадках зґвалтування. За даними J. McCaug (Нью-Йорк, 1978), на 100 тис. жінок припадає така кількість зґвалтувань: у США — 36, у Норвегії — 1, в Англії — 3, у Польщі — 7, у Туреччині — 14 випадків. Зрозуміло, це лише зареєстровані випадки, тобто статистика, вірогідність якої дуже сумнівна (основними причинами незаяви є страх помсти злочинця, сором перед навколишніми, невіра в можливості правоохоронних органів; переважає серед причин недооцінювання значущості того, що сталося).

Вдивімося в особистість гвалтівника. Аналіз 400 кримінальних справ (Польща, 1995 р.) показав, що цей вид злочину зумовлений такими факторами, як алкоголізм, садизм, хуліганство, психоемоційна розбещеність. Із засуджених за зґвалтування 58% у момент здійснення злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння. Для них типовими є рання сексуальна ініціація, надмірна зацікавленість сексом, легкість обговорення сексуальних питань і установлення вербальних контактів на цю тему. 78% злочинців були молодшими від 30 років, 60% мали початкову освіту, у 15% були діагностовані психічні й особистісні відхилення. Характерно, що велика частина обстежених у юності була ознайомена з питаннями сексу в цинічній і вульгарній формі.

Відчуженню духовного начала від тілесного в сексуальній поведінці людей сприяла так звана «сексуальна революція», хвилі якої прокотилися світом (насамперед Заходу) у попередні 20—30 років. З одного боку, вона сприяла корисній відкритості, гласності в цих питаннях, зменшуючи сферу психосексуальних відхилень і тим самим сприяючи оздоровленню статевих відносин як одного зі складових індивідуального щастя. З другого боку — породила і сексуальну розбещеність, що веде до цинізму у статевих стосунках. Багато в чому винні засоби масової інформації, що виходили як з наукоподібних досліджень соціологічного плану, так і з необхідності постійного прагнення породжувати й утримувати інтерес до себе з боку читачів і глядачів в умовах ринкових відносин у сфері інформації. А це можливо лише на ґрунті безупинного пошуку і поширення сенсаційних, пікантних повідомлень. Експлуатація природної краси жіночого тіла, наприклад, у рекламній справі досягла, на думку ряду дослідників, крайніх меж.

Сексуальна культура сучасної людини немислима без знань і навичок сексуальної поведінки, без урахування «чуми двадцятого століття» — СНІДу. Мірою профілактики (лікування ще не ефективне) зараження вірусом статевим шляхом є безпечний секс (урахування груп ризику, користування презервативами, статеве виховання в школі, що передуює статево дозріванню, рання діагностика венеричних захворювань, взаємна вірність статевих партнерів). Усе перелічене

«входить до структури сексуальної культури сучасної людини і є мірами боротьби за безпечне і повнокровне життя особистості.

4.7. Насильство як засіб домінування і панування

Питанням насильства в житті людей присвячено багато праць, вони є предметом заклопотаності політиків, зачіпають життєві інтереси мільйонів людей в усьому світі. У своїх крайніх вираженнях насильство виявляється у формі воєн, терору, геноциду в міжетнічних відносинах, а в міжособистісних — у вигляді злочинів проти особистості (убивства, грабежі, зґвалтування, бійки з нанесенням тілесних ушкоджень, каліцтв). Навіть у сім'ї систематично відбуваються насильницькі дії стосовно дітей і жінок.

У сучасному світі відбувається ескалація насильства як соціального, так і міжособистісного. Усі геополітичні доктрини різного рівня і масштабу засновані на прагненні до домінування в регіоні чи у світі насамперед «великих держав», засоби масових комунікацій систематично проповідують культ сили, екрани телевізорів заповнені сюжетами насильства. Часом здається, що люди народжуються лише для того, щоб перетворитися в гвалтівників чи їхніх жертв.

Чи можна раціонально, науковими методами пізнати, зрозуміти і пояснити феномен панування, домінування і пов'язані з ними насильства й агресивність людини і суспільства? Сьогодні в цій галузі існують принаймні чотири напрями: біогенетичний (етологічний), психологічний, екологічний і соціальний.

Біогенетичне і етологічне пояснення. К. Лоренц, відомий етолог, стверджував, що існує зв'язок між «природною історією агресії», що описує потяг до боротьби у тварини, потяг, спрямований проти своїх родичів, і «агресіями в історії людства». Більше того, він чітко висловився про біогенетичну природу агресивності людини, заявляючи, що «згубний за своїми розмірами агресивний інстинкт, який, як погана спадщина і донині сидить у нас, людей, у крові» був пронесений через багато тисячоріч як результат генетичної селекції. К. Лоренц повний песимізму щодо сили здорового глузду і почуття відповідальності сучасної людини: «Маючи в руках атомні бомби, а в центральній нервовій системі — ендогенні агресивні інстинкти запальної мавпи, сучасне людство ґрунтовно втратило свою рівновагу». Сучасна людина, за Лоренцом, є лише проміжною ланкою між твариною й істинно гуманною людиною.

Ще далі в перенесенні на людське суспільство законів світу тварин пішов О. Шпенглер, автор книги «Захід Європи». Напередодні захоплення влади в Німеччині Гітлером він проголосив, що «людина — це хижий звір», тобто звір, чие «життя побудоване на убивстві», і що характер вільного звіра перейшов до організованого народу. При цьому існують народи, «чия сильна раса зберегла характер хижого звіра, розбійницькі, агресивні народи — господарі... Людство заплатило 50 млн. життів у процесі приборкання такого «хижого звіра» у вигляді народу, облутаного нацистським маренням «про право на світове панування» німецької раси.

Якщо установки О. Шпенглера і йому подібних ідеологів найпереконливішим чином спростовані самим фактом Другої світової війни, то твердження К. Лоренца потребують коректування за допомогою раціональних аргументів.

Критики Лоренца й інших підтримуючих його погляди етологів роблять висновок про їхню непослідовність у міркуваннях: Лоренц закликає до того, «щоб ми розділяли як дві, принципово різні речі інстинктивно успадковане і придбане шляхом передачі традицій». Традиції — це насамперед культура, тобто знання, норми і цінності, навички й уміння населення. Отже, при міркуваннях про біогенетичне підґрунтя агресивності людини ми повинні пам'ятати і про багатовікову історію людської культури, яка надала людській поведінці пластичність, сформувала цінність права і можливість вибору лінії поведінки та пов'язане з цим почуття відповідальності за вільний вибір.

Якщо говорити про мікрорівень прояву агресивності людей, то є правильним твердження Р. Мертона про те, що будь-яке відхилення від культурної норми (у нашому випадку — насильство над іншим) є нормальною реакцією нормальних людей на ненормальні умови. Отже, насильство є більшою мірою реакцією людини на умови, що перешкоджають задоволенню її якихось своїх потреб, інтересів, ніж проявом уродженого інстинкту агресивності.

Існує біогенетичне пояснення альтруїстичної поведінки тварин — альтернативи агресивності. Її основу складає «відбір родичів», при якому загибель окремих особин забезпечує збереження генів близькородинних організмів. Людський же альтруїзм принципово інший і визначається двома основними мотиваціями: механізмом співпереживання, співчуття і потребою наслідувати етичні норми, прийнятими у даній культурі.

Етологічні концепції мають значення не тільки для проникнення в таємниці поведінки тварин, але і для людинознавства. Академік І.П. Павлов зробив чудовий висновок: «Немає ніякого сумніву, що систематичне вивчення фонду природжених реакцій тварини надзвичайно буде сприяти розумінню нас самих і розвитку в нас здатності до особистого самоврядування».

Сучасні оцінки зводяться до усвідомлення необхідності виявляти «найбільшу обережність при зіставленні соціальної поведінки тварин і людини, наділеної свідомістю і феноменом культурного (негенетичного) спадкування».

Психоаналітичне пояснення. З. Фрейд стверджував, що потрібно враховувати «споконвічну ворожість людей один до одного» і що агресія виявляється як така, що «не піддається знищенню риса людської природи». Наслідуючи посилання про перенесення на іншу людину того, що гнітить Я індивіда, він переконався, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потягу до самознищення, смерті. Отже, він тлумачить агресію як вихід, «виплеск» потягу до смерті — найважливішого, як вважають багато соціологів, феномену людського існування, що накладає свій відбиток на всі життєві прояви людини як істоти кінцевої. М. Маркузе, прагнучи об'єднати марксизм і психоаналіз, у свій час прийшов до висновку, що панування одних людей над іншими обумовлено в результаті біологічними інстинктами. Друга світова війна, однак, показала, що причини війни пов'язані з життєзабезпеченням народів («життєвий простір» — німецький нацизм, «спільне співпроцвітання» — японський мілітаризм, боротьба за волю і незалежність народів, що стали жертвами агресії).

Будемо справедливі. Сьогодні здається логічним і сучасним висновок З.Фрейда про майбутнє людства. Він писав: «Питання про долю людського роду, очевидно, зводиться до того, чи вдасться, і якщо вдасться, то якою мірою, у ході культурного розвитку перебороти ті порушення процесу спільного буття, які призводять людину до агресії і самознищення». Для сьогоднішньої України цей висновок можна витлумачити так: реалізація основних цінностей світської культури — свободи і справедливості — повинна супроводжуватися обов'язковим зростанням рівня правосвідомості народу, його поваги до закону і моральної норми, інакше кажучи — становленням і розвитком правової держави. Чи вдасться це, поки що не відомо.

Основний висновок психоаналітичної теорії: культура в міру її освоєння особистістю переорієнтує агресивність людини, спрямовану назовні, на неї саму, перетворюючи в саморегулятор поведінки. Самокритика, однак, породжує невротизм — батіг сучасного людства.

Екологічне пояснення агресивності. Живий організм є системою, яка прагне зберегти свій внутрішній стан, незважаючи на зовнішні коливання (зміна умов проживання і життєдіяльності). У термінах синергетики, тобто науки про системи, що самоорганізуються, а в нашому випадку — про соціальний прогрес, що самоорганізується, ставлення такого організму до фізичного світу можна назвати ставленням стійкої нерівноваги. Стійкості такій нерівновазі додає цілеспрямована витрата попередньо накопиченої енергії самим організмом. Хижак, наприклад, «відбирає» таку енергію у своїх «жертв» — рослин, травоядних тварин, а іноді й у родичів. Зменшення (завдяки врівноваженому тиску середовища) накопиченої енергії викликає зростання ентропії, і якщо не проводити антиентропійну роботу, то організм приходить у стан термодинамічної рівноваги із середовищем, тобто до смерті. Те ж саме відбувається і з людським організмом.

Але як соціальною освітою отримувати енергію ззовні? На будь-якому рівні життя організму, індивідуального чи соціального, для того, щоб одержувати вільну енергію, необхідно руйнувати якісь інші нерівноважні системи: природу, живі організми (руйнується навіть Сонце: йому залишилося, за деякими даними, «жити» близько п'яти млрд. років). Отже, створюючи, ми руйнуємо. Зниження ентропії в одному місці супроводжується її підвищенням в іншому: життя і смерть взаємообумовлюють одне одного. Активне творення в будь-якій сфері (матеріальній, соціальній, духовній) супроводжується руйнівною роботою, ентропійним процесом. Цей закон треба враховувати у всіх проєктах, правилах, габітусах, реальних нововведеннях.

Вдивімося в природу, у ній установлений взаємний контроль за руйнуваннями: більше, наприклад, рослин — більше травоядних, отже, з часом — менше рослин, далі більше травоядних — більше хижаків, що, у свою чергу, призводить до зменшення травоядних, отже, до збільшення рослин тощо. У природі немає поняття прогресу, все, що відбуває в ній, зводиться до поняття виживання. Нарощуються поверхи агресії, при якій руйнівна активність одних видів регулюється руйнівною активністю інших. Чим вищий поверх, тим складніша внутрішня організація. Відбувається, як стверджують синергетики, «інтелектуалізація» природи, що дозволяє виживати в нових умовах середо-

вища. На вершині такої піраміди — людина з її розвинутим інтелектом. За логікою такої схеми, людина агресивна за своєю природою, причому більш агресивна, ніж інші види. Приборкання агресивності в суспільстві (насамперед стосовно своїх родичів) відбувається за допомогою культури, позасоматичного спадкування традицій — її цінностей, норм, правил поведінки, правових обмежень агресивності в міжособистісних і соціальних відносинах. Це — самообмеження людства. Деякі мислителі стверджують нині, що міра розвитку інтелекту зумовлює і міру розвитку зброї за принципом «атака — захист» і що таке самообмеження передбачене природою (чи творцем?): наприклад, атомна бомба самим фактом своєї появи й існування диктує відповідну поведінку, спрямовану на обмеження агресивності народів. Інакше кажучи, війна переборюється війною, тобто готовністю до неї стосовно агресора, а екологічне руйнування — екологічною культурою суспільства.

Отже, зростання складності організму зумовлене необхідністю виживання, виживання є творення, останнє супроводжується руйнівною роботою зовні, руйнування ж вимагає прояву агресивності, більший інтелект — велика агресивність. Таке синергетичне пояснення агресивності.

Занадто все просто в цій схемі. Загальним недоліком усіх екологічних пояснень агресії і насильства є, на мій погляд, спрощене бачення даної проблеми. Правда, є дослідники, які говорять, що інтелект є інструментом економії агресії. Здається, саме інтелектуальна сила людини в собі самій містить моральні межі свого агресивного прояву: не дарма Сократ наполягав на тому, що знання тотожне чесноті. Без знань не було б і ядерної зброї — цього засобу примусу до світу цілих народів. Здається, що екологи намагаються засобами формальної логіки, яка не терпить протиріч, вирішувати питання діалектики розвитку природи і суспільства. Тому схеми, побудовані логічно дуже правильно, звичайно не розкривають усієї складності проблеми.

Соціальне пояснення насильства. Відомий вислів К. Маркса про те, що насильство завжди було повитухою історії. Зрозуміло, що це не заклик, а констатація факту (в «Інтернаціоналі» є слова: «Увесь світ насильства ми зруйнуємо...»). Насильство пов'язане з жорстокістю у відносинах між людьми (групами, народами), а вона є функцією нестатку, тобто відчуття недоліку в задоволенні потреб, у першу чергу вітальних. Життєва боротьба за існування посилює відносини людей, і перед цим фактором усі інші фактори агресивності людини відступають на задній план. Взаємна боротьба людей за володіння благами, за соціальну позицію, яка забезпечує впливовий статус і престиж, за переваги в освіті й у власності є соціальною формою прояву феномена домінування людини над людиною, її прагнення до переваги в якій-небудь сфері, що викликає опір інших. Найточніше така боротьба виражена в класовій боротьбі між багатими і бідними, боротьбі пригноблених проти гнобителів тощо. Цій боротьбі нема ліку: ще стародавні стверджували, що йде «війна всіх проти всіх» (*bellum omnium contra omnes*) і що «силу варто відбивати силою» (*vim vi repellere licet* — Сенека).

Такою боротьбою любов відтискується в сім'ю, зводиться або до сексуальної, або ж до любові лише щодо близьких, або ж людина шукає підтримки, розуміння

і ствердження своєї особистості в релігії. Соціальне ж життя нагнітає лише неврози при такому розщепленні людини на борця, що не зупиняється ні перед чим у прагненні домінувати, і людини люблячої, що розчиняється в іншій. Я людини при цьому розколоте, і почуття, її самовідчуття амбівалентні. Експектації від такої людини дуже суперечливі, і дуже важко їй довіряти при взаємодії з нею. Відносини непрозорі, особистість розщеплена.

Сучасне соціальне життя нав'язує індивіду той модус дії, який організовує соціальну практику і виступає для індивіда як габітус — система схильностей (диспозицій), об'єктивно пристосованих для досягнення певних результатів, тобто соціальних цілей. Для окремої людини габітус — це коло життєвих необхідностей, на яких активно позначається минулий досвід у вигляді схем сприйняття, думок і дій, що і гарантує «правильність» практик, їхню легітимність в очах людей. Габітус залежить, однак, більше від відмінностей у суспільствах, вихованні, престижі, звичаях і моді, ніж від суб'єктивності індивідів. Якщо соціальне життя диктує індивідам спосіб дій, який найбільш ефективно приводить до мети в даних умовах, то люди звичайно вибирають лінію своєї поведінки, виходячи з цього диктату. Суспільство, побудоване на принципах домінування, панування одних над іншими, відкриває дорогу до насильства. Спалахи насильства за останні роки, їх оцінка й аналіз підводять до думки про те, що головним фактором соціального насильства є не інстинкти агресивності людини, адже за ці роки генотипи не змінилися, а соціальні умови життя. Отже, мова взагалі повинна йти не про повну ліквідацію насильства в суспільстві, а про його мінімізацію, про максимальне можливе зменшення ролі насильства в пропонованих суспільством способах дії, що ведуть до успіху індивіда в сферах економіки, політики і екзистенціальності.

Суспільства, що сповідають рівність суспільного становища людей (різні варіанти «соціалізму»), прагнуть мінімізувати соціальне насильство, вводячи демократичні «правила гри» для задоволення прагнення людей до домінування і суперництва (вибори, підвищення владної ролі суспільної думки про ті чи інші дії влади чи партій, дотримання відповідності міри праці і міри споживання тощо). Виникає протиріччя між прагненням людей до свободи і „правилами гри”, що нав'язуються суспільством.

«Класичний» соціалізм вбачав основну причину нерівності і соціального насильства лише в сфері економіки, у характері власності, в експлуатації людини людиною. Практика такого соціалізму виявила, однак, й іншу сторону, не менш важливу: насильство організації над людиною. Утвердження нового способу життя (сукупності укладу, рівня, стану і стилю життя, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва) могло бути проведене в життя лише шляхом застосування класового насильства за допомогою державної влади (диктатури пролетаріату). Сила держави у вирішенні соціальних завдань відчутно зросла. Це призвело, та й не могло не призвести, до різкого посилення насильства з боку політичних організацій суспільства, тобто до тоталітаризму. Суспільні структури стали диктувати схеми дії, що ведуть до повного підпорядкування індивідів цілям держави і політичної партії.

У суспільствах, що сповідають соціальну нерівність, навпаки, сила держави направляється на підтримку інтересів, які уже сформувалися, «класично» домінуючих у суспільстві груп і класів (а їхні інтереси видаються за інтереси всіх громадян), на забезпечення свободи особи у всіх сферах життя, насамперед в економічній. Насильство в такому суспільстві має основні свої корені в економічних відносинах: лівова частка злочинів — економічні. Теоретично сила грошей повинна забезпечувати прогрес в економічній сфері за умови свободи особи, а сила держави (організації будь-якого рівня) — забезпечувати соціальну справедливість, тобто законність, легітимність будь-яких домінацій, перевага тих чи інших груп і класів.

Обидва типи суспільства покликані мінімізувати насильство у відносинах людей і у відносинах «влада — громадянин». В основі такої практики лежить вироблений європейською культурою кодекс прав і свобод людини.

Реальна конвергенція обох типів суспільства є теоретичною мрією, спрямованою на гуманізацію громадського життя.

4.7.1. Політика: ідеологія і практика

Прагнення до домінування одних людей і груп над іншими характерне насамперед для політичної й економічної сфер життя. У політиці це боротьба за владу, в економіці — за власність. В обох випадках мова йде про ресурси для життєдіяльності. Домінування забезпечується в результаті можливості розподіляти ресурси. Досягнення домінуючого становища приносить конкретним людям (групам) важелі впливу на інших людей, а через них — на процеси життєдіяльності суспільства (метафора «важелі впливу» розшифровується за допомогою наукових категорій «статус», «престиж», «імідж», «власність», «авторизація ресурсів» і «розміщення ресурсів»).

Щоб зрозуміти екзистенціальні джерела насильства в політичній і економічній сферах життя людей, необхідно побачити природу цих видів діяльності. Ні політична, ні економічна (нетрудова) діяльності не мають самі в собі меж свого прояву, позначених мораллю, у них для досягнення мети припустиме використання будь-яких засобів («право сили», «гроші не пахнуть»). Цинізм влади як економічної, так і політичної, — загальновідомий. Тому мова йде не про «умовляння» цих носіїв влади, а про те, щоб приборкати їх ззовні введенням «правил гри» як на державному рівні, так і на рівні установ (організацій: партій, рухів, фірм, корпорацій тощо). «Правила гри» встановлюються законами, принципами і нормами, на підставі вимог права і моралі яких забезпечується їхня легітимність. Головним «правилом гри» є вибори демократичного характеру, коли виборці так чи інакше переконуються, що той чи інший кандидат на представницьку, виконавчу чи судову посаду дійсно уособлює собою необхідні знання і досвід, правові і моральні норми та здатний їх дотримувати. Однак слабкістю системи демократії українського суспільства є майже повна відсутність практики навіть мінімальної звітності обраних діячів перед виборцями (видно, ця слабкість — хронічна, пов'язана з історичним станом менталітету народу).

Влада як політична, так і економічна, має потребу в ідеологічному забезпеченні її функціонування. Ідеологія — духовний засіб боротьби за інтереси, вона

не може бути універсальною, адже в суспільстві немає груп з єдиними інтересами (крім захисту Батьківщини). Вона має критичну, мобілізуючу, захисну і роз'яснювальну функції. Пропаганда пов'язана з роз'ясненням основ прийнятої доктрини (ідеології досягнення мети), із критикою інших доктрин і тим самим — із захистом своїх позицій. Агітація покликана мобілізувати людей «своїї» соціальної бази, електорату, інтереси яких захищаються, на конкретні політичні й інші дії.

В основі будь-якої ідеології лежать ідеї, у них коротко формулюється позиція й основна мета суб'єкта ідеї: нації, класу, групи демографічного чи професійного характеру. Будь-яка ідеологія прагне до легітимізації (до визнання своїх ідей «законними», тобто справедливими, правильними, соціально визнаними). Однак через те, що немає єдиної ідеології, вона звичайно видає свій соціальний інтерес за загальний інтерес і тому може виступати формою «помилкової свідомості». Звернемо увагу на те, як часто в мові політиків звучить слово «народ». Насправді «народ» складається з націй, класів і груп з дуже різними інтересами, тому домінуюча група звичайно маніпулює свідомістю людей, уводячи «помилкову свідомість» у масову свідомість як димову завісу для приховання своїх справжніх цілей і реального стан справ у суспільстві, що дозволяє безконтрольно розподіляти блага (авторизувати і розміщати ресурси країни). Тому в суспільстві необхідно мати опозицію реальній владі, що критикує її зі своїх позицій. Боротьба ідеологій у цьому випадку носить для суспільства в цілому рятівний характер, розсіюючи словесний флер кожної політичної пропаганди й агітації.

Викладене дозволяє нам виділити поняття «ідеологічне насильство», під яким варто розуміти вселяння масам ідей, що є небезпечними з погляду розвитку суспільства. Небезпечно те, що спонукає людину чи групу до дій усупереч її корінним, тобто життєвим, інтересам.

Як це може бути? Адже кожна людина розумна й через свій здоровий глузд здатна відрізнити правду від неправди в пропаганді. Однак тут є два підводних камені, що перешкоджають людині бути розумною у своїх думках і вчинках, що стосуються соціального конструювання. По-перше, індивідуальний розум часто не може самостійно охопити складні суспільні явища і розібратися в них, отже, власники засобів масових комунікацій (держава, приватні власники) методами замовчування, помилкової інтерпретації фактів соціального життя можуть спотворити реальну картину процесів, що відбуваються, і вчинків тих чи інших осіб. По-друге, ідеологічне насильство пов'язане з любов'ю, щоправда, дуже своєрідною. Зупинимось на цьому.

Наша публіцистика пов'язує тоталітаризм лише зі страхом людей перед політичним насильством і беззастережним підпорядкуванням людей велінням влади. *Але страх не творчий — він діє на людей сковуюче.* СРСР було б неможливо індустріалізувати, колективізувати, він не зміг би перемогти в найтяжчій війні лише на основі страху і придушення людей. Без творчого фактора було б неможливо домогтися цих успіхів. Мобілізуючий початок знаходиться в сфері любові до ідеї (визнанні її «законною»), системи вождя, а масовий ентузіазм, віра і любов є духовною основою їхньої радикальності. Самоідентифікація особистості з тим чи іншим вченням і його уособленням — вождем чи віровчителем — може наби-

рати націоналістичних (Гітлер, Муссоліні), політичних (Ленін, Сталін) чи релігійних (Будда, Христос, Мухаммед) форм. Ідентифікація, що супроводжується самозвеличуванням, самозамилуванням (нарцисизм), відданістю «своїм» і ненавистю до «інших», доктринально протипоставленим державі, нації, класу, групі є найсильнішим захисним механізмом (З. Фрейд) для особистості, що дозволяє їй відвернутися від проблем повсякденності, плекати надії на краще майбутнє, що скрашує незадоволене сьогодення. Любов і ненависть, їхнє вигадливе поєднання в масовій свідомості приводять у результаті до манії величності — продукту соціального нарцисизму щодо себе і заниження цінності «інших» — і тим самим до перекладу «ворогів» у розряд «недолюдей», гідних винищення («Untermensch» у практиці гітлеризму).

У сучасних умовах ця проблема набуває актуальності в зв'язку з посиленням політичного насильства з боку людей, обтяжених радикалістською свідомістю, що веде до нетерпимості і насильства. Радикалізм пов'язаний з тероризмом, а той, у свою чергу, конкретно зумовлений ідейним чи релігійним фанатизмом.

Тероризм багатозначний. Політичний тероризм пов'язаний з боротьбою за владу, релігійний — із прагненням знищити іновірців, корисливий — зі здобуттям матеріальних вигод, націоналістичний — з бажанням знищити, витиснути іншу націю, захопити її майно, державний — з потребою в залякуванні і придушенні частини жителів країни, що активно виступають проти деспотизму влади, військовий — з залякуванням супротивника, реального чи потенційного.

Існує тероризм безкорисливий — «заради щастя народу». Ідейний тероризм пов'язаний з фанатизмом, механізм формування якого соціальна психологія пояснює як міцне самоотождолення особистості з якою-небудь «рятівною» ідеєю чи з людиною, яка володіє високим статусом (вірнопідданність). Ідея при цьому діє всепоглинаюче, що і призводить до психологічного відчуження особистості фанатика від людей, стійка прихильність до своїх переконань позбавляє людину волі, свободи і відновлення своїх поглядів на життя. Фанатик глухий і не приймає раціональної аргументації, тому може стати і часто стає жертвою чужих фантазій і утопій. Висока конформність веде до посилення сліпої віри, беззастережного прийняття одкровення лідера, вождя тощо. Рятівний скепсис залишає людину, її життя перетворюється в «служіння». Психологія вказує на те, що корені тероризму, коли люди утверджують себе винищенням інших, часто невинних, беруть початок з передісторії людства: вони пов'язані з архетипами Матері (батьківщини, землі) і Батька (мага, вождя). Багато людей несвідомо переносять на свій рід, плем'я, націю, релігію, землю і природу в цілому своє ставлення до матері як до годувальниці і захисниці.

Людина, вступаючи в інформаційне суспільство, знайшла і свою уразливість і навіть беззахисність перед потоком ідей, індукуючих масові психози. Дослідження феномена психічної заразливості показують: зміст «заразної» ідеї, її незначність чи, навпаки, велич, її хибність чи справедливість вирішального значення для поведінки не мають. Розгойдування перед телевізором, з якого віщують численні «цілителі» і екстрасенси, гримуча суміш ідей відродження і переселення душ, існування потойбічних сил тощо не тільки дестабілізує психіку населення, але часто

призводить і до кривавих, жорстоких злочинів. Довірливість людини нині стає небезпечною для життя і здоров'я. Рятівний сумнів стосовно ірраціональних ідей і гасел, вселяння і зараження є функцією освіти, гуманістичного виховання і самовиховання особистості.

Для самоуправління процесами своєї ідентифікації (у своїй основі вони природні і здорові) корисно знати етапи виникнення в людині ідентичності, самоототожнення з ким-небудь чи з якою-небудь ідеєю. Дослідники виділяють принаймні чотири стадії виникнення і зміцнення ідентичності.

1. Виникнення емпатії (активізація здатності до співчутливого уподібнення кому-небудь чи чому-небудь): народження симпатії до героя, у тому числі до персонажа фільму, казки, легенди, до лідера, справедливої ідеї, сакралізованого предмета чи події, актора, що виконує роль видатного героя, тощо.

2. Становлення ситуаційної ідентичності на основі емпатії (виникнення почуття «свого», стійкої довіри, почуття замилювання красою чи героїзмом вчинку і на цій основі поява відчуття «злитості» з героєм тощо)...

3. Усвідомлення ситуаційної ідентичності та формування надситуаційного самоототожнення (виникнення зв'язку зі значеннєвим ядром особистості, з її переконаннями і навіть глибинними установками).

4. Прийняття усвідомленої стійкої ідентичності як особистісної ідентичності (можливо, на все життя).

Вузловим пунктом є усвідомлений перехід від ситуативної до стійкої надситуативної ідентичності. Саме тут вступає в дію свідомість, розум з його сумнівами. Рятуює від влучання в психічну залежність від об'єкта ідентифікації, прояв скепсису, пошук контрмотивації. Лише після серйозної аналітичної роботи розуму, зіставлення запропонованої ідеї з власними інтересами і ціннісними орієнтаціями можна сказати, що ідея прийнята чи не прийнята. Воля при цьому відіграє серйозну роль.

Фанатики однобічні, вони нудні як особистості й одноманітні, і саме це часто робить їх знаряддям у руках інших. Життя тоді часто приноситься в жертву чужим і далеким особистості фанатика («фана») фантазіям та ілюзорній меті.

Міцна самоідентифікація особистості з ідеєю чи рухом лише тоді має життєвий сенс і виправдання, коли відбувається в боротьбі за волю і незалежність як індивідуальну, так і соціальну. Звільнення від усякого гноблення саме не приходить, воля завойовується, а для цього потрібна самовідданість. Тому питання про соціальне насильство складне і конкретне: вибір позиції тут залежить від соціальної зрілості особистості.

4.8. Природа і механізм гри

Класик аналізу гри як фактора культури Й. Хейзинга вважав, що гра є заняттям позарозумовим. Граються і тварини. У грі ми маємо функцію живої істоти, що не може бути детермінована тільки біологічно, тільки логічно чи тільки етично. Чому дитина верещить від захоплення, граючись? Чому гравець, захоплюючись, забуває про все на світі, чому від публічного змагання шаленіє тисячна юрба?

Кожному з цих питань можна знайти пояснення, але що їх поєднує? Адже якщо навіть ті, хто грають, відчувають напруження, політ, пристрасть, радість чи почуття задоволення, то зрозуміло, що ці емоції не є власне ігроутворюючими, а становлять лише емоційний супровід ігрової дії. Отже, для пояснення природи гри ми повинні вийти за межі людини граючої і шукати ігроутворюючу силу в культурі — цьому своєрідному продукті взаємодії людей, що несе їм ціннісно-нормативний порядок, науку й освіту. Але чи володіє культура сама по собі постійно відтворюючою силою відновлення, що рухає і світ гри? Без конкретної одиничної живої істоти тут не обійтися. Отже, ми у своїх пошуках істини в цьому питанні повинні об'єднати культуру і людину в одне ціле: в існування людини в конкретному суспільстві з його унікальною культурою. Лише розглядаючи гру як один з постійних феноменів людського існування, ми зможемо підійти до вирішення питання про природу гри. Тут є лише одне обмеження: ми розглядаємо світ людей, і тільки їхній світ, тому що біологічне пояснення — а воно потрібне було б, якби ми почали з твердження про те, що грають і тварини, — майже нічого не пояснює. Тому ми можемо говорити лише про біологічні передумови виникнення гри у світі людей.

Й. Хейзинга всю культуру виводить із гри, оскільки поширює феномен гри і на тварин. Згідно з цим гра старша від людей. На перший погляд, це правильно, особливо коли ми починаємо розуміти гру через її ознаки, що лежать на поверхні: вона не диктується необхідністю (вільна дія), виводить граючого за межі повсякденності («перерва повсякденності»), вона не утилітарна, вона відособлена від неігрового світу (має свій хронотоп, тобто простір — час), ігрове співтовариство утворює свій світ, свої правила (тварини добре розрізняють агресію і гру).

Однак ці ознаки не конституюють гру, вони лише супроводжують її, тому що їх можна приписати будь-якому світові людей: світу праці і знань, любові, боротьби... Якщо судити про природу гри лише за її ознаками, то дійдемо висновку, що все життя людей — це гра (недарма поширилася традиція в будь-якому світі шукати «правила гри» — у політиці, праві, моралі, в економічних і міжособистісних відносинах). Це говорить про те, що до гри ми стали ставитися як до епіфеномену, тобто похідного від багатьох факторів, у якого немає своєї життєстверджуючої сили.

Заглиблений аналіз питання приводить до таких поглядів на природу гри. Гра належить до тих культурно-діяльнісних утворень, суть яких виявляється лише в процесі уможявляння і внутрішнього переживання граючого. Він входить у новий світ зі своїми правилами, які застав уже сформованими й у межах яких йому пропонується випробувати себе в ризикованому пориві до свого екзистенціального самовизначення і самоствердження. Цей поріг нового буття граючий переступає, часто впадаючи в стан екстазу — захопленого-несамовитого емоційного стану, що дає стартову енергію для розсіювання обріїв устояного буття. Вихідний зміст гри — прагнення людини до повноти буття, що породжує нові світи і дає їй відчуття такої повноти. Вільний діяльнісний стан, гострота відчуття якого особливо підсилюється у випадках гри з життям і смертю в ім'я усвідомлення граючим своєї екзистенції, — це *не тренування і підготовка до життя*, як ще тлумачать зміст і

функції гри деякі дослідники, а *саме життя*, але в «Задзеркаллі», у зміщеному світі символіки, породженому фантазією, яка стимулюється прагненням кожної людини до свого природного, цілісного життя, визначеного, як їй здається, милостивою долею. Ці джерела у світі ідей виражені, наприклад, у тріадах Віра, Надія, Любов чи Добро, Істина, Краса.

У міру зростання розмаїтості людей (це історична тенденція) і розвитку індивідуальності людини такі символічні ігри, пов'язані з ігровим змістом, будуть розвиватися «вшир і всередину», тобто кількісно і якісно. Так, на наших очах бурхливо розвиваються віртуальні світи, зобов'язані своїм технічним походженням розвитку об'ємного телебачення.

Можна сказати про те, що суб'єктом гри є не людина, а сама гра, тобто тут примат гри над граючим, що пропонує свій механізм залучення людини в гру і проживання гри людиною. У цьому твердженні є щось містичне. Але це — на перший погляд. Усе стає зрозумілим на раціональному рівні, якщо ми переконаємось, що гра своєю появою і розвитком зобов'язана природі людини, у якій *закладене прагнення до самовизначення у світі людей*. Фантазія людини при цьому виконує роль конструктора світу гри. Однак окрема людина, народжуючись і соціалізуючись, застає безліч форм і видів гри вже устояними, і в цьому розумінні її вклучення у світ гри виробляється самою грою. У цьому випадку вона — володар над граючим. Гра тією ж мірою творить гравця, що, граючи, відтворює і творить світ гри.

Й. Хейзинга зводить усю культуру до феномена гри, а її саму виводить з ритуалу. Зараз добуто багато доказів на користь того, що це не так і що гра, якщо її сутність розуміти, виходячи з природи людини, є щось таке, що неможливо зрозуміти без урахування фундаментальних основ існування людини у світі людей і світі природи. Більше того, вона є одним з цих феноменів, що постійно відтворюються в житті людей, яка породжує, у свою чергу, мистецтво, ритуал, релігійні і світські культури, спорт тощо. Ігровотворююча сила укладена у вічному прагненні людей до особистого самоствердження і самовизначення, до цілісності своєї особистості за рахунок пошуку нових світів в умовах кінця свого існування.

4.8.1. Класифікація ігор. Тенденції розвитку

Коли ми говоримо про класифікацію ігор, необхідно розкрити специфіку структурування цього загального феномена, тобто застосувати дедуктивний метод розчленовування однієї великої гри на ряд «малих». У рамках цього підходу можна виділити такі види класифікації ігор.

1. Р. Каюя виділив чотири типи ігор. Ігри розташовані на єдиному континуумі-процесі, початок якому задає максимальний Ludus (керування грою через правила) і закінчується Paidia (максимальна стихія гри, що забезпечує самореалізацію гравця):

а) гра-агон (боротьба, змагання): грають суперники, мета гри — перемога; насамперед це спорт;

б) гра-alea (жереб, гральна кіста): сюди відносяться всі азартні ігри, ігри на везіння, у яких перемагає випадок; у цих іграх переважає ризик (наприклад, біржова гра, лотерея, карти, парі, рулетка, тоталізатор); помічено, що в кризові часи ця

пристрасть підсилюється до межі; гра, цей наркотик для бідних, дає можливість обдурити долю і плекає мрії про краще життя;

в) гра-mimicry (наслідування, імітація): цей тип гри характерний для сценічних мистецтв, театру, видовищ типу шоу; граючий — актор, його принцип гри — життєподібність, наслідування реальності;

г) гра-ilinx, гра запаморочення: гравець грає із самою смертю в піжмурки — ризиковані заходи аж до «російської рулетки»; на карту ставиться саме життя гравця, він покладається на волю випадку, стихії.

Усі ці чотири типи локалізовані: перший — стадіоном, спортзалом тощо, другий — гральним столом, рулеткою, третій — сценою, а четвертий — самим життям граючого.

2. Виділяються три плани гри: play (грання), game (вид гри), performance (мотивація гравця, його ставлення до гри). Такий метод класифікації (структурації) дозволяє чітко описати конкретні види ігор з чітким розчленуванням їх на складові частини.

Можна запропонувати схему, що виділяє три типи ігор.

<i>Гра-мимезис</i>	<i>Гра-агон</i>	<i>Гра-екстазис</i>
Родова природа: наслідування, подвоєння світу, аполонівський початок у культурі	Родова природа: боротьба, змагальність, змагальність з метою перемоги, домінування	Родова природа: збагнення змісту буття, побудова свого світу, діонісійський початок у культурі

Гра-мимезис (відповідає театру, мовним іграм, іграм з текстом) пов'язана з грою уяви і розуму людини, це світ «Задзеркалля», і метою створення такого світу є розвиток особистості граючого. Квазі-форми: естетство, салонні ігри, богемна поведінка. Така гра, коли фантазія здобуває міцні форми, «упредметнюється», переходить у гру-агон, метою якої вже є перемога одного граючого над іншим в ірреальному світі, це гра в іграшки в умовному світі, обгородженому безліччю правил (лицарські турніри, спортивні змагання, конкурси ерудитів). Тут свободи менше, ніж у першому типі ігор, оскільки немає місця для імпровізації, індивідуальної інтерпретації ролі. В агоністиці людина виробляє силу життя, витривалість, відсуває кордони «втоми від життя». Якщо порушується міра гри, то з'являються квазі-форми (війна), що знищують у результаті і гравця, і даний тип гри.

Гра-екстазис доводить боротьбу до межі, гравець ходить на краю прірви, аж до позову з Богом (Гамлет, Дон-Кіхот). Цей тип гри втілений у героях Пушкіна: Євгеній з «Мідного вершника», Сальєрі, Германі з «Пікової дами»; ключова думка Пушкіна полягає в тому, що ідея, стаючи абстрактним принципом, прапором, фетишем, перетворюється в ідола, у кийок для знищення живого. Ідол шукає уособленої сили і знаходить її у фанатику. Тут ми вже близькі до пояснення вчинків героїв Достоевського, що руйнують опори, на яких ґрунтується природа людини, і кидають виклик самій історії. Квазі-формами є рулетка, кисти, карти.

Вникаючи в проблематику гри, ми не можемо пройти повз погляди на гру Е. Берна, відомого американського психотерапевта, що написав книгу «Гра в житті людей». Він виявляє безліч сценаріїв життя, що реалізуються як у трансакціях,

так і у внутрішньому світі людини. Якщо взаємодії людей не можна зводити до гри, у чому ми вже переконалися, то наш інтерес до описаних Берном взаємин внутрішніх уособлень законний. Він структурує внутрішній світ людини за персонажами «дитина», «батько» і «дорослий». Взаємини між ними визначаються суттю цих уособлень: «дитині» властиві фантазії, творчий, імпровізаційний початок, «батьку» — нормативність, традиціоналізм, виховний початок, успадкований від його батьків і що допомагає прокладати русло життя «дитині», а «дорослому» характерне прагматичне ставлення до життя, раціональність у судженнях і вчинках. Перевага у внутрішньому світі тієї чи іншої людини якої-небудь з цих позицій означає перевагу відповідних прагнень у реальних вчинках індивіда, у його діях і в участі в тих чи інших типах ігор (стиль життя індивіда багато в чому залежить від «пайової участі» у його поведінці цих персонажів, що, у свою чергу, зумовлено його вихованням і самовихованням у межах даної культури).

4.9. Смерть як екзистенціальний і культурний феномен

Гра (як дитяча гра) знаходиться на початку лінії життя, любов — на її вершині, смерть — наприкінці. Так «датують» звичайно люди прояв основних феноменів свого існування. Такий «природний» підхід випускає з уваги те, що ці феномени захоплюють людину цілком: тому смерть — не просто «подія», але і «буттєве» усвідомлення людиною своєї смертності. Здійснене позитивістською соціологією вигнання теми смерті з поняття соціального, тобто перетворення скінченності існування окремої людини в нескінченність соціального, закрило цілий напрям у розумінні людини та її існування. Тим часом ставлення до смерті визначає форми всіх релігійних культів, входить у зміст багатьох філософських доктрин, є предметом великих наукових напрямів у психології, психіатрії, культурології і демографії. У межах же феноменологічної соціології смерть розуміється як одна з п'яти основних екзистенціальних констант, що визначають лінію існування людини в соціальному середовищі (праця, любов, домінація, гра і смерть).

Співвідносячи смерть і культуру, ми можемо сказати, що смерть є природним, позакультурним феноменом, тому в самій культурі таке позастановище сприймається в аурі незбагненої загадковості, а її трагізм для окремої особистості починає відчуватися лише в зв'язку з загостренням почуття особистого буття, усвідомлення нею себе як неповторної істоти.

Це твердження засноване на даних, добутих за допомогою історичного методу. У Стародавньому Єгипті питання про смерть і ставлення до неї зважувалося, мабуть, просто: земне життя людини представлялося як підготовка до загробного буття. У соціальному житті панував культ мертвих (будування і прикрашання величезних гробниць, величезних пірамід, виникнення і розквіт мистецтва бальзамування).

На Сході (Японія) існував культ предків, у підґрунті якого лежала переконаність людей у тому, що людина продовжує своє життя в нащадках і вмирає остаточно лише тоді, коли її рід перерветься. В Індії масову свідомість пронизувала і пронизує й понині ідея перевтілення душ — *сансара*. Для віруючих цієї ідеї реальний світ — тимчасовий світ, більше того, ілюзорний світ, а реальність — у потойбіч-

ному існуванні. У кожної людини — своя карма (доля), але її можна поліпшувати чи погіршувати своїм життям. Тому гідне завершення життя сприймається як духовне піднесення, а не трагедія.

Пізніше в історії у зв'язку з поступовим ослабленням родинних і общинних зв'язків культ предків тримається вже не на живому почутті, а на традиції, підтримуваній як культурна норма, трагізм же смерті починає переживатися як особиста трагедія. Саме на цьому етапі розвитку історичної людини з'явилися нові релігії (буддизм, зороастризм, іудаїзм, даосизм — 7—4 ст. до н.е.). На основі історично виниклої особистісної самосвідомості і відчуття трагізму в цих релігіях смерть ніби вноситься в поле культури і перетворюється в долю реальної людини, вектор якої спрямований у протилежному від смерті напрямку (спроби уникнути смерті в межах «відпущеного» людині терміну життя). У шумерській похоронній пісні (близько 1700 до н.е.) тема долі безпосередньо пов'язана з темою смерті: «Воістину, смерть — це божа милість, місце, де визначають долі!».

У Стародавній Греції Сократ і Платон вважали, що «ті, хто справді відданий філософії, зайняті, по суті, тільки одним — помиранням і смертю». Душа і тіло, за Платоном (ця ідея належить піфагорійцям), належать різним світам, душа після смерті звільняється від темниці тіла і повертається у світ ідей. Вчення Сократа, Платона й Аристотеля про безсмертя душі пом'якшує трагізм смерті.

У світових релігіях, що виникли пізніше, з'являються вже і тема відповідальності людини за вчинки в земному житті, і тема порятунку — після смерті душа потрапляє в рай чи пекло залежно від діянь особистості, тому можна сказати, що страх людини перед смертю релігіями використовується як регулятор земного життя. Так, використовуючи принцип взаємного воздаяння між людиною і Суддею (Богом), світові релігії заклали основи ціннісно-нормативних координат поведінки людини, що носять універсальний характер.

В епоху Відродження й Просвітництва акцент у питанні про смерть починає переноситися зі сфери віри в сферу розуму і матеріалістичного розуміння. Так, Спіноза вважав, що «людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість складається в міркуванні не про смерть, а про життя».

У ХІХ ст. Ніцше за допомогою поняття надлюдини визначає долю людини як обрїю людського буття, як вираження вічного пошуку форми її існування, тобто недосяжного ідеалу. Звідси, за Ніцше, є два рівні самоотожднення людини — з наявним Я (орієнтованим на «тут і тепер») і з повним Я, тобто поверненням до своєї долі. Людську духовність можна розглядати саме як це повернення: зрозуміло, що перед смертю люди замислюються про зміст свого існування, починають бачити нові обрїї свідомості, що дозволяє перебороти страх смерті, жах кінця індивідуального буття.

Які традиції вивчення смерті в наш час? Можна виділити філософський і соціологічний напрями. Такі сучасні філософські школи, як феноменологія, лінгвістична філософія (філософія повсякденної мови), герменевтика, тяжіють до концептуалізацій, заснованих на мовних даних. Вивчення через мову практичної філософії людини щодо смерті і долі дозволяє шляхом реконструкції цих концептів визначити їхнє місце в повсякденному і трансцендентному світах людини. Зна-

менне побутування понять «смерть» і «доля» у мові — першому не пощастило тим, що воно вживається в повсякденній мові багато в чому алегорично, а другому пощастило тим, що воно вживається часто і переповнене асоціаціями, відтінками, множинністю значень.

Людям завжди було властиво уникати розмов про смерть. Це пояснюється принаймні двома обставинами: а) усі слова в будь-якій мові своєю базою мають світ досвіду; уявлення ж про смерть (тобто слова) не спираються на досвід, тому що ще ніхто не повертався з небуття (повного); б) людям властиво уникати слів про смерть через її жорстоку невідворотність і існування різних марновіств щодо неї; так, на всіх мовах існують «замінники» слова «смерть», що пом'якшують її зміст: українською — це «відправитися в кращий світ», «наказати довго жити», «протягнути ноги»..., англійською — «to go» (піти), «to take the ferri» (сісти на пором) тощо. Також уникають слова «цвинтар». Острах цифри 13 також пояснюється страхом смерті: у стародавніх євреїв число 13 і слово «смерть» писалися одним знаком. У Японії уникають цифри 4, але з іншої причини: при читанні ієрогліфа 4 — «си» — він звучить як інший ієрогліф, що означає «смерть». У японських лікарнях і багатоповерхових будинках не знайти ні палати, ні навіть поверху з цифрою 4.

Поняття «доля», зобов'язане своєю появою усвідомленню людиною кінця свого існування, має, навпаки, безліч значень: а) судити; те, що призначено (від цього слова — слова «присуджувати», «засуджувати»); у цілому — це призначення, передбачене вищою силою, пов'язане з долею людини; б) обговорювати, міркувати, судження — інше значення слова «доля» — властиве лише українській мові й означає, що «доля» пов'язана не тільки з передбаченням, але і з усвідомленням, обміркованим. А це вже елемент думки, змісту, розуміння, свідомості.

4.9.1. Життя після смерті: досвід досліджень

Наш час характерний не стільки подальшим розвитком фантастичних конструкцій, присвячених темі «смерть», скільки спробами описати переживання людей, що знаходилися в прикордонних зі смертю ситуаціях. Цей досвід може стати основою науки, що починає розвиватися, — танатології — науки про смерть. Р. Моуді, що вивчив 150 випадків, у яких люди отримували передсмертний «досвід», виділяє три категорії своїх пацієнтів: а) люди, яких лікарі вважали чи оголосили клінічно мертвими і котрих було реанімовано; б) люди, що у результаті аварій або небезпечного поранення чи хвороби були близькі до стану фізичної смерті; в) люди, що знаходилися при смерті й розповідали про свої відчуття іншим, що знаходилися поруч. Усі три категорії вивчені з погляду досвіду, що виник у випадках зустрічі зі смертю. Дослідження (соціологічні опитування й аналіз даних), проведені Р. Моуді, викликали цілий ланцюг описів «життя після смерті».

Коротко опишемо узагальнений досвід помирання. Під час помирання відбувалися такі етапи і події: невимовність стану словами (немає таких слів, оскільки немає загального досвіду помирання); люди здатні чути, що відбувається; з'являється відчуття спокою і світу; іноді чутний неприємний шум, що дзигчить; відчувається рух тунелем; відчуття себе поза тілом; відбувається зустріч з інши-

ми, що допомагають помираючому перейти в новий стан; іноді з'являється відчуття істоти, що світиться, низкою миготять картини минулого. Ці переживання, як виявилось, впливають на наступне життя: виникає нове ставлення до смерті (люди більше не бояться смерті), умиротворення («життя стало глибшим і змістовнішим»), у їхніх поглядах змінилося співвідношення цінності тіла і розуму: головним стає розум, майже усі підкреслюють важливість прагнення в житті до відродження любові до інших людей, любові виняткової і глибокої. Ніхто не говорив про те, що виходив зі стану клінічної смерті з почуттям «очищення», «моральної досконалості», з почуттям переваги над іншими. Характерно, що досвід смерті підштовхнув багатьох до поліпшення своєї освіти, їм було «повідомлено», що нагромадження знань продовжується навіть після їхнього життя.

У 1992 р. відомий психоаналітик Д.Геллап-молодший провів анкетне опитування населення США, використовуючи з цією метою знамениту міжнародну організацію Геллапа, і прийшов до висновку, що близько 8 млн. американців були в стані клінічної смерті. Нижче наводяться дані опитування про те, що при цьому вони почували.

	(%)
Відчуття покидання тіла	26
Ясне зорове сприйняття	23
Відчування звуків, голосів	17
Почуття спокою, відсутність болючих відчуттів	32
Спостереження світлових явищ	14
Попереднє життя проходить перед очима	32
Перебування в іншому світі	32
Зустрічі з іншими істотами	23
«Тунель»	9
Передбачення майбутнього	6

Однак не вирішене поки основне питання: чи може свідомість існувати поза мозком (нейрологічна основа клінічної смерті не вивчена досконально). Тому існує цілий ряд заперечень даному переліку. Так, багато лікарів стверджує, що такі бачення можуть бути ознакою психічного розладу (параної, шизофренії, слабоумства, стану марення мозку, епілепсії). Наприклад, стан марення, викликаний недостатнім харчуванням мозку киснем, призводить до галюцинацій. Клінічна смерть теж настає тоді, коли мозку не вистачає кисню.

На користь «посмертних переживань» свідчать факти того, що бачення клінічної смерті не викликаються порушенням розуму, оскільки після пережитого багато людей стали мати більш високі здібності, ніж раніше. Зрозуміло, опис людьми своїх переживань зумовлений впливом культурного середовища, насамперед релігії, однак бачення клінічної смерті, як встановлено, не є підтримкою релігії. Більш того, часто вони змушують людей відвернутися від масових релігій, тому що їхнє уявлення про небо не збігається з побаченим.

Усі ці дослідження ще знаходяться на самому початку шляху, адже танатологія як наука тільки формується. До однієї з її загадок належать і дані експериментів, проведених нині в клініках США і Західної Європи щодо зважування

людини в момент смерті і відразу після неї. Виявилось, що тіло людини втрачає у вазі в середньому близько 2-6 грамів. Поки не зрозуміло, за рахунок чого це відбувається. Пояснення, що це — залишаюча тіло людини його душа, мало кого нині може переконати.

4.9.2. Життя як опір смерті

3. Фрейд виділив два основних інстинкти людини — танатос і ерос. Перший — інстинкт смерті, другий — життя. Перший пов'язаний із самозбереженням життя (смерть як вічна загроза для живого організму), другий — з її активністю. Хоча ці положення зазнали критики, вони все-таки залишаються непорушними для розуміння джерел життя.

Боротьба зі смертю як опір людини кінцю свого існування виявляється в таких формах.

1. При розумінні смерті як моменту переходу живого організму в стан мертвого тіла, боротьба ведеться в двох формах: а) реанімація, тобто повернення до життя помираючого тіла медичними методами; б) евтаназія, тобто полегшення страждань умираючого лікарем («легка смерть»). Простіше говорячи, останнє є формою добровільного самогубства хворого за допомогою лікаря, медичних засобів — своєрідний опір смерті з її неминучими стражданнями.

2. При розумінні смерті як акту незворотного, остаточного зникнення свідомості (душі) людини опір їй виявляється у формах: а) міфологічних і релігійних ідей про переселення душі, про множинність форм життя індивіда, про продовження життя душі в загробному житті відповідно до ступеня праведності земного життя людини; б) ідей і цінностей світської культури про зосередження життєвих зусиль людини на теперішньому житті, ідей про продовження себе у своїх земних справах і нащадках (розвиток інститутів соціальної пам'яті — музеїв, монументальних і персональних пам'ятників, бібліотек, літературних і кіноархівів тощо).

3. При розумінні смерті як процесу помирання (старіння організму) опір смерті виявляється у формах: а) збереження і зміцнення індивідуального здоров'я, фізичного і психічного; на цій основі в суспільстві виникає і розвивається інститут охорони здоров'я народу (система організацій, кадри і їхня підготовка, медична освіта населення, виробництво медикаментів); б) розвиток фізичної культури і спорту; в) розвиток екологічної культури.

В останні двадцять-тридцять років у зв'язку з природним підвищенням цінності людського життя, крім розвитку державних і приватних систем охорони здоров'я, стала розвиватися і пропаганда здорового життя, заснована на досвіді довгожителів, насамперед людей з медичною освітою. З'явилося безліч програм з поліпшення здоров'я і досягнення довголіття за допомогою спеціальних особистих зусиль індивіда. Зупинимось коротко на одній із програм, описаній у книзі П. Брегга «Здоров'я і довголіття». Він залишив людству десять заповітів здоров'я. Ось деякі з них: ти повинен поважати своє тіло як найбільший прояв життя; ти повинен відмовитися від усієї неприродної, неживої їжі, збуджуючих напоїв; ти повинен зберігати свої думки, слова й емоції чистими, спокійними і піднесени-

ми; ти повинен підкорятися законам Природи, здоров'я — твоє право, користуйся цим правом.

У соціально-культурологічному розумінні вирішальними факторами віддалення смерті, опору їй є: а) функціонування системи охорони здоров'я суспільства і розвиток медичної науки; б) формування життєздатних поколінь, які грамотно і природно адаптуються до змін у всіх сферах життя; в) забезпечення миру між народами усередині країни (боротьба з конфліктами політичними засобами) і мирне співіснування народів на Землі (системи колективної безпеки, ООН).

Усі ці групи різномірних (здавалося б) факторів мають той самий узагальнюючий показник, універсальний індикатор своєї ефективності. Ним є тривалість життя людини (середньостатистичний показник).

